

KREŠIMIR PAVIĆ

ĐAKOVAČKE TISKARE PRIJE I. SVJ. RATA

I.

Prva hrvatska i južnoslavenska tiskara osnovana je 1482. u danas malom i neznatnom ličkom selu Kosinju, samo 37 godina nakon Gutenbergeva pronalaska tiska¹. Vijest o kosinjskoj glagoljaškoj tiskari potječe od senjskog biskupa Sebastijana Glavinića (1630—1697.) koji je, obilazeći 1691/2. krajeve pripojene biskupiji, u svoj putni dnevnik, došavši u Kosinj, zabilježio:

»Da je ovo mjesto za vrijeme onih kršćana, koji su tu prije obitavali (tj. prije Turaka -KP), bile slavne i nadaleko poznate — vani i u zemlji — dokaz su štampani *Ilirski brevijari*, koji su ovdje štampani, kao što se to čita u bilješci onih brevijara kojima se sada služe svećenici glagoljaši pri čitanju kanonskog časoslova«.²

Na osnovi tog i mnogih drugih dokaza stvorio je Zvonimir Kulundžić uvjerljivu tezu, koja je danas znanstvena istina, o postojanju glagoljaške tiskare u Kosinju od 1482. do 1493., tj. prije turskih osvajanja, prije poznate Krbavske bitke. Os-

¹ Pravilnije bi bilo reći da je Gutenberg usavršio tiskarstvo do (relativno) jeftine praktične upotrebe, i to uglavnom za evropsku kulturu i civilizaciju. Kada je Korčulanin Marko Polo došao 1271. u Kinu, prošlo je više od šest stotina godina što su se štampale knjige pomoću drvenih ploča i više od 200 godina što je Pi Song pravio pomična štamparska slova. (Vidi: Z. Kulundžić, Put do knjige, Zagreb, 1959, str. 61 i 341—414, posebno 362—5).

² Z. Kulundžić, Glagoljaška štamparija XV—XVI stoljeća Kosinj—Senj—Rijeka, Senjski zbornik II., 1966, str. 167—310, citirano mjesto na str. 190.

nivač je te tiskare vjerojatno Anž Farnkopan VIII. Brinjski, veoma važna povijesna ličnost koja je vodila čitave ratove protiv kralja Matije Korvina. Glavni faktor u tiskari bijaše žakan Broz Kolunić, inače u književnosti poznat kao prepisivač jednog Kvarezimala 1486. — u toj istoj, Buškoj, župi — u kojemu je ostavio oveći zapis o sebi.

Danas su nam poznate dvije knjige iz kosinjske štamparije: *Misal* iz 1483., prva tiskana hrvatska i južnoslavenska knjiga, naš editio princeps, g. 1971. izašla kao reprint u izdanju Libera, i *Brevijar* iz 1491.

Zbog stalnih turskih prijetnji morala se tiskara preseliti u Senj, vjersko i kulturno središte, gdje je nastavila raditi. Iz toga drugog perioda rada glagoljaške tiskare poznato nam je danas sedam knjiga (*Misal*, 1494.; *Spovid općena*, 1496.; *Naručnik plebanušev*, 1507.; *Transit' s(ve)t(o)ga Erelima*, 1508.; *Korizmenak fratra ruberta*, 1508.; *Mirakuli slavne d(e)ve Mario i Meštirija od dobra umrtija*).

Sada nastaje ponovno pauza do 1530. kada tiskaru nalazimo u Rijeci pod vodstvom senjskog biskupa Šimuna Kožičića. Koliko je poznato, tu je tiskara bila aktivna od 20. XI. 1530. do 25. V. 1531. i mi znamo za pet knjiga (*Oficii blaženie devi marie*, *Misal hrvatski*, *Knjižice krsta*, *Knjižice od' žitie rimskih' arhioreov' i cesarov i psaltir*) dok su dvije knjige (*Od bitija redovničeskoga i Bukvar*) poblize nepoznate³.

Četrdeset i pet godina nakon kosinjske a tri godine prije riječke tiskare, u Zagrebu je putujući tiskar Hermagora Kraft 1527., a onda i 1535., štampao kartu putovanja apostola Pavla koja se izgubila. Ni o Kraftu ni o karti ne znamo danas ništa poblize⁴.

³ O kompleksu glagoljaškog štamparstva pisao je Kulundžić često. Najvažniji su mu radovi: knjiga »Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog juga« (Zagreb, 1960, str. 100, vlastita naklada), »Glagoljaška štamparija XV—XVI stoljeća, Kosinj—Senj—Rijeka, I. dio (Dostignuća 1, 1966, str. 3—36), Glagoljaška štamparija XV—XVI stoljeća, Kosinj—Senj—Rijeka, II. dio (Senjski zbornik II, 1966, str. 167—308), »O mjestu tiskanja ovog Misala« (Misal po zakonu Rimskoga dvora, Pretisak, Liber, 1971, str. LXIX—LXXXI), knjižica »Gutenberg und sein Werk im slawischen Süden — Gutenberg i njegovo djelo na Slavenskom jugu« (Mainz, 1973, str. 36). V. i bilješku 4. U svim su tim radovima navedeni i ostali.

⁴ Z. Kulundžić, Problematika nastarijeg hrvatskog štamparstva, separat iz »Riječke revije« 3—4 i 6—7, 1966, poglavlje V, str. 43—63.

Nakon propasti hrvatske protestantske tiskare u Urachu 1565. osnuje Đuro Zrinski na svom imanju u Nedelišću, u Međumurju, ambulatnu protestantsku latiničku tiskaru. Tu je štampar Rudolf Hefhalter iz Ugarske tiskao 1573. dvije knjige Mihajla Bunića. Knjige nisu sačuvane već su poznate po povijesnim izvorima. Godine 1574. tiskan je Pergešićev prijevod Verbőczijeva pravnog djela »Decretum Tripartitum«.

Ta je štamparija 1586. prenijeta u Varaždin kamo je došao ljubljanski tiskar Mandel. Iz varaždinske tiskare poznato nam je nekoliko knjiga: Vramčeva »Postila«, iz 1586. (dva izdanja), Škrinjarićeva »*De agno pashalis*«, 1587. i »*Prefarationos et epistelos*« Erazma Reterdamskog⁵.

Ostavljajući po strani ostale tiskare XVII. i XVIII. stoljeća, osvrnimo se na rad slavonskih tiskara do osnivanja prve đakovačke tiskare 1880.

Slavonsku tiskaru osnovali su franjevci u Osijeku. Točna godina osnivanja još uvijek nije poznata. J. Bösendorfer smatra da je osnovana 1735. pošto je teološki studij osječkih franjevaca postao teološki fakultet⁶. Marija Malbaša uzima kao početnu godinu 1748., jer je tada štampana prva do sada poznata knjiga u franjevačkoj štampariji⁷. Tiskara, koja se nalazila u franjevačkom samostanu sv. Križa, objavljivala je teološke i filozofske rasprave i tekstove u vezi sa životom franjevačke provincije. Prvu knjigu napisao je Antun Papislić, »S. Theologiae Lectore Generali«. To je teološka rasprava »*Praelctiones theologicae*« koja je tiskana 1748. Danas su poznata 23 izdanja ove tiskare. Sva su napisana latinskim jezikom osim Jankovićeva »Razgovora duhovnog« (1754.) i Lipovčićeve »Stazice duhovne« (1767.). Godine 1774. franjevci su tiskaru napustili.

Napuštenu franjevačku tiskaru kupio je Ivan Martin Diwald (oko 1743.—1806.)⁸, faktor u budimskoj tiskari Katarine

⁵ F. Bučar, Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije, Zagreb, 1910, str. 14—16.

⁶ J. Bösendorfer, Povijest tipografije u Osijeku, Građa 14, 1939, str. 113—146; isti, Davildiana u Osijeku, Osječki zbornik 1, 1942, str. 70—89.

⁷ M. Malbaša, 125 godina štamparske djelatnosti u Osijeku, Osječki zbornik 4, 1954, str. 106. U knjizi »Povijest tiskarstva u Slavoniji« (Zagreb, 1978.) M. Malbaša prihvaća Bösendorferovo mišljenje.

⁸ K. Firinger, Švicarsko-francusko podrijetlo prve osječke tiskarske porodice, Osječki zbornik 4, 1954, str. 157—160.

Lander. Njemu je 25. listopada uručena carska koncesija za tiskaru u Osijeku i od tada pa sve do 1857. ostaje ona u rukama obitelji Divald, kroz tri pokoljenja.

Oko Divaldove tiskare okupili su se svi značajniji hrvatski književnici iz Slavonije. Sve do preporoda, pa i dalje, do sredine stoljeća, Divaldi su središte kulturnog života u Slavoniji. »Sa Divaldovom tiskarom došla je slavonska književnost do prave svoje kulminacije. Oko Divaltove štamparije okupili se svi jači slavonski intelektualci XVIII st., koji djeluju u Osijeku ili van Osijeka. Iz te štamparije izlaze djela Paviševića, Velikanovića, Katančića, Kanižlića, Stojanovića, Lanosovića, Tomikovića, Turkovića, Sirčića, Marevića. Štampaju se Sermones, Laudationes, elegije, applausus, acoresstichoni, onomastici prigradnih latinskih pjesnika, disputacije učenih teologa, maleni molitvenici...; štampa se u vlastitoj nakladi i obljubljeni kalendar 'na korist i zabavu Slavonaca'.«⁹

Iako je došao u Osijek u kojem je trajala borba germanstva i slavenstva, Divald se nije priklonio njemačkoj kulturi već hrvatskoj. Na njemačkom jeziku tiskano je samo nekoliko knjiga; na latinskom mnogo više, ali su i njih pisali Hrvati (Velikanović, Katančić, Pavišević i dr.). Najviše je tiskano knjiga na hrvatskom jeziku i Divald je nesumnjivo važan borac protiv germanizacije a »prvoborac hrvatske lijepe, naučne i pučke knjige u Slavoniji. Samo njemu imademo zahvaliti, da je u Osijeku, poplavljeno mnjemačkom vojskom i njemačkim kolonistima, uz razne prigodnice i nabožna djela«¹⁰ tiskana Reljkovićeve »Ovčarnica« (1776.), drugo izdanje »Satira« (1779.) i »Postanak naravne pravice« (1794.), Kanižlićev »Kamen pravi smutnje velike« (1780.), Tomikovićeve drama »Josip poznat od svoje braće« (1791.), »Kućnik« Josipa Stipana Reljkovića (1796.) i sl.

Nakon Divaldove smrti 1806. tiskaru preuzimaju njegovi baštinici i upravljaju do 1818. Tada tiskaru vodi Martin Aloys Divald, zatim kratko vrijeme (1844—46.) Julijana te konačno Dragutin Divald do svoje smrti 1857.

Divaldovu tiskaru kupio je Karl Lehmann. U njegovoj štampariji tiskano je četvrto izdanje Reljkovićeve »Satira« (1857.), pripovijetke Janka Jurkovića (1858.), Topalovićeve »Čuti pjesnikove« (1861.), Botičev »Petar Bačić« (1862.), Mar-

⁹ J. Bösendorfer, Građa 14, 1939, str. 129.

¹⁰ K. Firingner, isto, str. 159.

kovićev »Kohan i Vlasta« (1868.), Okrugličeva »Saćurica i šubara« (1864.) i druga njegova djela. Budući da je došao pod stečaj, prodao je Lehmann 1870. tiskaru.

Kako je baš tada ukinuta tipografska koncesija, osnovao je 1869. Ignatz Medershtitzky novu tiskaru u Osijeku, ali 1872. umire. Godine 1869. štampariju otvaraju Jakov Frank i Gustav Wagner. Ona je radila do 1876. Do prve đakovačke tiskare u Osijeku su postojale još Šandorova (1874—79.) i Pfeifferova (od 1876.), a kasnije i Laubnerova (od 1883.) tiskara¹¹.

Nakon Osijeka tiskaru je dobila i Požega. Godine 1862. tiskaru osnuje Miroslav Kraljević (1823.—1877.), kasnije veliki župan požeški. U tiskari je Kraljević izdavao 1863—65. časopis »Slavonac« kojemu je bio vlasnik, urednik i glavni suradnik. Suradnici su bili i Preradović, Šenoa i dr. Ovdje je 1863. objavljen i Kraljevićev roman »Požeški đak« koji je u književnoj povijesti prozvan prvim hrvatskim romanom. Te je godine štampao »Požeški pučki kalendar« i drugo izdanje Kanižlićeve »Rožalije«.

Tiskaru u Vukovaru osniva 1867. Ignjat Mederšicki, taj tragični slavonski tiskar s nekoliko materijalnih slomova. Dozvolu za rad tiskare i litografije izdalo mu je Kraljevsko namjesničko vijeće u Zagrebu. U toj se tiskari štampao prvi vukovarski list, »Der Syrmier Bote«, kojega je uređivao J. F. Wewerka. Prvi broj izašao je 30. VIII. 1868., ali je nakon 35 brojeva prestao izlaziti. Zbog poslovnog neuspjeha preselio se Medrešicki u Osijek gdje i umire. Godine 1870. Andrija Wagner otvara tiskaru koja je radila sve do njegove smrti 1878. U Vukovaru je tada postojala i litografija Augusta Fuchsa od koje se sačuvala štedna knjižica »Vukovarske štedionice« iz 1878. Tiskaru je osnovao i Ernest Jančik 1878. U njoj je tiskano dosta knjiga, brošura, i pravila raznih društava. Jančik je tiskao i novine »Sriemski Hrvat«, ali je već 1887. prekinuo i iduće godine počeo izdavati režimske »Sriemske novine«. Tiskara je radila do njegove smrti 1893. Iste godine kada i Jančik, pokrenulo je tiskaru Katoličko hrvatsko dioničko tiskarsko društvo o čemu poslije¹².

¹¹ Osječke tiskare proučavali su J. Bösendorfer (v. bilješku 6) i Marija Malbaša u nizu radova u »Osječkim zbornicima« 4, 5, 6, 7, 8. Na žalost, taj je rad uglavnom bibliografsog značaja.

Osim toga opstojale su još tiskare u Vinkovcima (Plavšićeva i Trumićeva) i u Sl. Brodu (Spitzerova)^{12a}.

II.

U biskupiji đakovačkoj oduvijek se gajio književni život. Nakon izгона Turaka iz Slavonije budi se i ovdje književnost, a Đakovčani ili svećenici đakovačke biskupije dali su svoj bogati udio. A jer nije bilo tiskara morali su se pisci obraćati inozemstvu, Veneciji, Budimu ili Trnavi.

Prvu knjigu u Slavoniji nakon odlaska Turaka napisao je đakovački župnik fra Ivan Grličić (umro 1709.). On je u Veneciji tiskao »Put nebeski« 1707. Ukoliko se pak djela iz raznih razloga nisu mogla tiskati, morali su ih naši pisci ostaviti u rukopisu. Tako npr. nije tiskan opis Đakova koji je napisao biskup Petar Bakić (1716—49.).

Trojica slavonskih pisaca bijahu svećenici đak. biskupije. Prvi biskup sjedinjenih biskupija, Matej Krtica, zaređi 1775. Matiju Petra Katančića, biskup Mandić Grgura Čevapovića 1808. a biskup Rafaj Marijana Jaića 1818. Biskup Mandić (1740—1815.), osnivač sjemeništa u Đakovu i najugledniji član jedne jezičko-pravopisne komisije u Beču prilikom izdavanja Stullijeva rječnika, bio je poznati književni mecena. Samo njegovom pomoći tiskao je Kanižlić 1780. svoje najpoznatije djelo (uz »Sv. Rožaliju«) »Kamen smutnje«. Pomogao je povjesničara Josipa Mikečija i druge.

Kada je osnovana Divaldova tiskara u Osijeku, tiskaju u njoj svoja djela i naši pisci. Osim mnogih šematizama (za 1805, 1818, 1827, 1828, 1831, 1832. itd.), 1805. Franjo Kolundić, »iste Biskupie Misnik«, župnik u Ivankovu, tiska »Govorenje pokorno« koje je govorio na sprovodu biskupa Krtice.

Književno-vjerskim radom istakao se Karlo Pavić, prvi profesor filozofije u liceju. On je tiskao 1816. »Pokorno govorenje« sa sprovoda biskupa Antuna Mandića. Osim toga »izdade, među inim, knjižicu za svakdašnju pobožnost (1808.),

¹² O vukovarskim tiskarama vidi: A. Dorn, Prilozi bibliografiji knjiga, novina i časopisa štampanih u Vukovaru 1867—1914. Uvodni dio, Iz prošlosti vukovarskih štamparija, napisao A. E. Brlić, Vukovar, 1967.

^{12a} M. Maibaša, Povijest tiskarstvu u Slavoniji (Zagreb, 1978, str. 83—5. i 94).

napitak za kriepostni život (1821.), kršć. nauk dijecezanski (1827.), pomaže iz Vinkovaca Pavlu Šafariku za njegovu historiju književnosti i još kao kanonik slavi izum štampe po Gutenbergu (1452—1852).¹³

Mijo Mihaljević (umro 1830.), župnik drenjanski, štampao je u Osijeku 1823. »Dilerednik za kripostljubnu zabavu«; opisao je Mandićevac (1822.). Antun Mihalčić, profesor teologije u sjemeništu, kasnije župnik petrovaradniski, objavio je 1829—30. u Novom Sadu »Pridike i homilije«; »sa svojim bratom Josipom, župnikom u Sotu i sa Karlom Pavićem, pozdravlja pjesmama prigodnim nove biskupe naše Rafaja i Sučića u oči dolaska njihova u biskupiju (1816, 1831).«¹⁴

U vrijeme hrvatskog preporoda naročito se ističu Đakovčani kao najaktivniji u Slavoniji, tako da možemo govoriti o, istina neproučenom, đakovačkom preporodnom krugu. Mato Topalović (1812.—1862.), najznačajniji slavonski ilirac, profesor u bogosloviji, tiskao je svoja djela kod Divalda¹⁵. Đakovčanin Juraj Tordinac (1813.—1893.), kasnije kanonik, opat i vel. prepošt, kojemu je najbolja, antologijska pjesma »Moja domovina«, također je objavljivao u Osijeku¹⁶.

Najvažniji đakovački književnik nesumnjivo je prerano umrli Luka Botić (Split, 1830. — Đakovo, 1863.). Pisao je romantične pjesničke pripovijesti s tada popularnom hajdučko-turskom tematikom, ali je slikao s podjednakom simpatijom i muslimane i kršćane što je bilo novo. Značajnija su mu djela »Bijedna Mara«, 1861. i »Petar Bačić«, 1862. Smatra se osnivačem romantičnog narodnog epa u hrvatskoj književnosti a i za jednog Matoša je »veliki karakter i jedini narodni naš romantik«.

Svi oni, kao i mnogi drugi, manje značajni, dokazuju kako je u Đakovu bio bogat i cijenjen književni rad; kako je Đakovo zahvaljujući sjelju biskupije jedno od najkulturnijih i književno najznačajnijih mjesta u Slavoniji.

¹³ M. Pavić, Biskupijsko sjemenište u Đakovu 1806—1906., Biskupijska tiskara, Đakovo, 1911, str. 329.

¹⁴ M. Pavić, isto, str. 329.

¹⁵ Glavnija su Topalovićeva djela: zbirka narodnih pjesama »Tamburaši ilirski«, 1842. i »Odziv rodoljubnog srca«, 1842.

¹⁶ Na žalost, njegove najbolje pjesme ostale su razasute po Gajevoj »Danici«. Kod Divalda je objavljivao pjesme prigodnog karaktera, o Kulmeru 1845. i Strossmayeru 1850.

Dugu tradiciju ima Đakovo i u izdavanju novina. Prve đakovačke novine izlazile su 1853. Za taj list saznajemo iz knjige Matije Pavića i Milka Cepelića o Strossmayeru:

»Obći mûk u cielom javnom životu za onih prvih deset godina (u vrijeme Bachova apsolutizma 1850—60. KP) kao da se doimao i društva. Sbor izdaje kroz tri godine (1853—56.) list za svoje članove, kojemu je naslov »Svećenik«, a pišu se u nj razni članci poput izradaka za školu. List se štio javno u sastancima sbora.«¹⁷

O tome sam napisao na drugome mjestu:

»Iz ovog teksta vidimo da je list izdavao Zbor duhovne mladeži đakovačke. Taj Zbor, osnovan listopada 1841. godine, imao je šesnaest članova a prvi mu predsjednik bijaše Dragutin Tunić. List se zvao »Svećenik« i izlazio je tri godine, od 1853. do 1856. godine. Prema formulaciji teksta proizilazi da list nije bio tiskan nego pisan rukom i onda čitan na sastancima Zbora. O sadržaju lista ne znamo ništa. Ni jedan primjerak lista nije poznat. Međutim, autori spomenute knjige sigurno su ga imali u rukama i čitali jer oni u citiranom tekstu o tim novinama govore kao o nečem poznatom i lako provjerljivom. Zbog toga postoji opravdana nada, da se detaljnijom potragom pronađe taj nesumnjivo dragocjeni spomenik đakovačke kulturne prošlosti.«¹⁸

Slijedeće đakovačke novine izlazile su dvadesetak godina kasnije.

Krajem 1871. objavio je biskup Strossmayer svećenstvu okružnim pismom br. 1156 da početkom iduće godine počinje izlaziti u litografiji dijecezanski list »Glasnik biskupije Đakovačko-Sriemske«. Međutim, »nepredvidive i neuklonive zaprieke naravi tehničke«¹⁹ prouzrokovale su da list uopće ne izađe u litografiji. Odlučeno je stoga da se list tiska i s nadnevkom 15. siječnja 1873. Glasnik izađe u već poznatoj osječkoj tiskari Ignatza Mederšickýog. Vlasnik je Glasnika Preč. Ordinarijat kojemu je on i službeni list. Glasnik je tiskan dva puta mjesečno, polovicom i krajem svakog mjeseca. Prvi je urednik bio dr. Julij Liebbald-Ljubojević, profesor u sjeme-

¹⁷ M. Pavić, M. Cepelić, Josip Strossmayer, biskup bosansko-đakovački i sriemski god. 1850—1900, Zagreb, 1900—1904, str. 238

¹⁸ K. Pavić, Đakovačke novine prije prvog svjetskog rata, revija »Đakovački vozove« 1975, str. 10

¹⁹ M. Pavić—M. Cepelić, isto, str. 227.

ništvu i kasnije župnik u Bošnjacima, koji je 1867. izdao knjigu »Katoličko ženitbeno pravo«.

U uvodnom članku »Naša namjera«, u prvom broju Glasnika, pisali su urednici o programu i zadaći lista:

»... u službenom svom dielu razglašavati po biskupiji uredbe i okružnice Preč. Ordinarijata, a uz to i dokinuti bar s većinom po svećenstvo tegotno prepisivanje istih. U tom dakle pogledu biti će *Glasnik* službeno glasilo Preč. Ordinarijata u Đakovu. ... Osim službenih izvješća želimo *Glasnikom* promicati također praktično obrazovanje svećenstva.«

Program se potpuno ostvario. U svakom Glasniku možemo naći službeni dio s okružnicama i naredbama i poučni dio s raspravama teološkim, povijesnim i književnopovijesnim.

Liebbald-Ljubojević bio je urednik tek 21 broj. U studenom imenovan je župnikom a uređenje lista preuzima dr. Ivan Koharić, obrednik biskupov, kasnije profesor crkvenog prava u Zagrebu. Godine 1874. urednik je kratko vrijeme Mijat Kučera a potom Josip Paus (1874—1876.). Njega je naslijedio Josip Kuhner (1876—1890.) koji bijaše urednik i u vrijeme osnivanja biskupijske tiskare.

Sve do 1881. *Glasnik* se tiskao u osječkim tiskarama, nakon Mederšickýog u Pfeifferovoj i Šandorovoj tiskari.

Na osnivanje tiskare u Đakovu mislilo se i prije 1880. Već 1852. biskup Strossmayer zatražio je od Bogoslava Šuleka da sastavi proračun za tiskaru u Đakovu. Šulek je odista napisao iscrpan i obrazložen izvještaj, ali tiskara iz nepoznatih razloga nije osnovana.

»Kakvu je stručnu spremu Šulek stekao u upravljanju tiskarom, pokazuje nam iscrpan i obrazložen proračun, koji je on izradio g. 1852., kad je Strossmayer namjeravao osnovati tiskaru u Đakovu. (v. Šulekovo pismo A. T. Brliću u Đakovu, od 23. II. 1852, u arhivu obitelji Brlić u Brodu).«²⁰

Drugi put je Strossmayer namjeravao osnovati tiskaru 1877.. Na zanimljive i dragocjene podatke nailazimo u korespondenciji Rački—Strossmayer. 19. prosinca 1877. piše Rački iz Zagreba biskupu:

»Meni nije po čudi poziv za osnivanje hrvatske katoličke štamparije u Đakovu. Štamparija i kano obrtan zavod može,

²⁰ B. Šulek, Izabrani članci, *Noviji pisci hrvatski* 8, JAZU, Zagreb, 1952, prir. R. Maixner i I. Esih, bilješka 13, str. 29.



Sl. 1. Josisp Juraj Strossmayer (1815—1905), osnivač biskupijske tiskare

pače i treba da podupire katoličku književnost, ali toga ne treba kod nas isticati. To je opet puko nasljedovanje Zapada sa njegovim *Kulturkampfom*. Sada bi samo trebalo, da se negdje osnuje 'srpska pravoslavna', drugdje 'žudinska neutralna' tiskara!«²¹

Očito je, dakle, kako je Strossmayer namjeravao otvoriti hrv. katoličku tiskaru u Đakovu. O tome je vjerojatno pisao prijatelju, ali se pismo nije sačuvalo. Račkome je smetalo samo ime tiskare; bojao se da bi isticanje hrvatskog i katoličkog moglo izazvati reakciju koja bi dovela do cijepanja na nacionalno-vjerske tiskare.

S ovim mišljenjem složio se i biskup koji je pisao Račkome iz Đakova 24. XII. 1877.:

»Što se naše tiskare u Đakovu tiče, ja se s vami posve slažem, a dobro je jako, da ste me na to opomenuli, jer u vrevi posala često put i na svoje vlastite misli zaboravim. Mi ćemo na svaki način osnovati ovd tiskaru, ali u statutih, koje ćemo vladi poslati na potvrdu, ne će se isticati isključivi njezin značaj. Ja ću gledati, da se u Đakovu zajedno ustroji i malo knjigotrštvo, gdje ćeju se knjige i iz Biograda i iz Novoga Sada isto tako prodavati, kao knjige iz Zagreba.«²²

Do osnivanja Hrv. katoličke tiskare u Đakovu nije došlo, ali su početkom 1878. svećenici đakovačke biskupije pokrenuli u Vukovaru Katoličko hrvatsko dioničko tiskarsko društvo. Osnivačka skupština toga društva trebala se održati u Vinkovcima, ali zagrebačka General-komanda nije izdala dozvolu. Osnivači su se obratili vukovarskoj podžupaniji koja je odobrila skupštinu za 24. I. 1878. u Vukovaru.

U toj tiskari tiskane su od 11. svibnja 1878. novine »Sriemski Hrvat«, zatim Hladačekov časopis »Katolički povjednik«, 1883. »Hrvatske narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne« koje je skupio N. Tordinac i dr. Iz 1884. poznat je računski obrazac »Povlaštene tvornice vapna Adolfa Navratila«.²³

Ova tiskara nije mogla zadovoljiti đakovačko svećenstvo, još manje biskupa Strossmayera, a ni urednike Glasnika jer

²¹ Korespondencija Rački=Strossmayer, knjiga druga, od 6. I 1876. do 31. XII 1881, uredio F. Šišić, JAZU, Zagreb, 1929, pismo br. 508, str. 134.

²² Korespondencija Rački=Strossmayer, isto, pismo br. 509, str. 135.

²³ A. Dorn—A. E. Brlić, isto, str. 10.

prenijeti Glasnik iz Osijeka u Vukovar nije rješenje. Osim toga je ta vukovarska tiskara radila vjerojatno, kako piše A. E. Brlić, samo manje poslove. Naravno, i samo Đakovo, mjesto na veoma visokoj kulturnoj razini i središte svećenstva željnoga knjige, trebalo je vlastitu tiskaru. Stoga nije čudo što je u zimu 1880. u Đakovu osnovana biskupijska tiskara. Poznavajući razvoj tiskarstva u Hrvatskoj i književno-kulturnu aktivnost Đakovčana, treba reći: *tek tada*.

III.

U vrijeme kada je osnovana biskupijska tiskara, imalo je Đakovo samo 3260 stanovnika. Potpadalo je pod županiju virovitičku, a bilo je sjedište podžupanije, okružnog suda i nekih drugih ureda. Industrije u Đakovu nije bilo, obrt i trgovina bijahu u povojima.

Kada se putnik približi Đakovu, uočiti će odmah katedralu koja je, kao divna snaša, »u skladu s okolicom, s tom razlikom, da je (izvana) ljepša odostrag no sprijeda.«²⁴. Katedralu je počeo biskup zidati 1866. Dvije godine nakon osnutka tiskare dovršen je taj hram i grob biskupov, »najljepši grob hrvatski«, što, »u neprekidnom zelenilu blagoslovene Đakovštine«, crvenom svojom bojom »godi oku kao crvena vatra oaze, podsjećajući na crvene opeke asirijske ravnice i na zemljane građevine tužnih voda babilonskih.«²⁵

Osim katedrale postojala je, i postoji, župna crkva, nekadašnja turska muslimanska mošeja. Na lijepom trgu pred katedralom stajao je tada stari seminar s crkvicom u baroknom stilu. Te je građevine dao srušiti mađaronski biskup Krapac, Strossmayerov nasljednik, koji je nastojao zatrti sve što je podsjećalo na Strossmayera.

Početak ovog stoljeća izgrađena je nova škola i općina. A imalo je Đakovo još nešto što je bila velika rijetkost. Strossmayer je, naime, sagradio u vlastelinskom mlinu odlično parno kupatilo, s kabinama, tuševima i bazenima s toplom i hladnom vodom. Dapače, u njemu je bilo moguće masiranje, manikiranje, pedikiranje i brijanje. Vodovoda i kanalizacije, naravno, nije bilo, ali su postojali stari bunari s dobrom vodom.

²⁴ A. G. Matoš, Od Zagreba do Beograda, Sabrana djela sv. XI, Zagreb, 1973, str. 151.

Željeznička pruga Osijek—Vrpolje otvorena je 11. rujna 1905. a te je godine izrađena i cesta Osijek—Vrpolje.

Ivan Ribar (1881.—1968.), koji je došao u Đakovo 1907. i ostao do 1923. zapisao je kako »Đakovo nije davalo utisak jedne tadašnje slavenske palanke, kakvo je bilo selo Vinkovci, pa i druga mjesta kao kotarska središta. Đakovo je tada vodilo život jedne kulturne varošice.«²⁶

Prelazi okvir ove rasprave da govorim o političkoj situaciji u Hrvatskoj i Đakovu. Moram ipak reći da je dolaskom Khuena Hedervarya za bana 1883. nastao u Hrvatskoj neviđeni teror i brutalna mađarizacija. To se najbolje osjetilo kod izbora.

Biskup Strossmayer bio je od prvog trena odlučan protivnik banov. Zato je Khuenu neobično stalo da slomi biskupov utjecaj u samom Đakovu. Tu je zadaću preuzeo tadašnji podžupan Slavko Cuvaj (1851.—1931.)²⁷. Kod izbora rujna 1884. oporbeni kandidat bio je dr. Kosta Vojnović (1832.—1903.), pravnik i povjesničar, a mađaronski Hugo Sudarević. Od 250 izbornika došlo je na biralište 215. Budući da je broj glasova što su dobili jedan i drugi kandidat bio cijelo vrijeme približno jednak, došao je na biralište i sam biskup Strossmayer koji nije još nikada glasao. Međutim, ni njegov glas nije pomogao jer je Cuvaj proglasio da je za Sudarevića glasalo 108 glasača a za Vojnovića 107.

Da bi postigao tu pobjedu, poslužio se Cuvaj bezobzirnim falsifikatima, terorom i korupcijom. Tako je npr. glas jednog izbornika pribilježio Sudareviću, iako je ovaj glasao za Vojnovića; zatim je iznenada zaključio izbor pola sata ranije jer je ostalo još nekoliko opozicionih izbornika koji su htjeli glasati za Vojnovića; konačno je ustanovljeno da je izbornike podmićivao (ti izbornici su i javno imenovani).

Sada je nastao politički skandal jer su protiv toga protuzakonitog izbora 62. đakovačkih izbornika podnijela prosvjedi Saboru. Među njima su i đakovački kanonici Juraj Tordinac,

²⁶ A. G. Matoš, isto, str. 152.

²⁷ I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list 17, 13. VI. 1953.

²⁸ Za tu vjernu mađaronsku službu napravio je Cuvaj veliku karijeru. Bio je veliki župan ličko-krbavski, 1909—10, predstojnik odjela za unutrašnje poslove (dakle ministar unutrašnjih poslova) u vladi bana Raucha, od 19. I. 1912. hrvatski ban i konačno zloglasni komesar. U narodu je bio omražen kao malo tko a 1912. izvršeno je na njega nekoliko neuspjelih atentata.

Gabro Babić, Đuro Streit i prepošt Gašpar Radić, zatim ugledni svećenici dr. Anđelko Voršak, dr. Josip Kuhner, Matija Pavić, Milko Cepelić, Mato Strac te bivši zastupnik Ivan Laudenbach, odvjetnik Đuro Kovačević i dr. Iako su učinjene i dokazane očite zloupotrebe, Khuenova je većina preko prosvjeda prešla kao da se radi o neozbiljnoj dječjoj igrariji!

Još je veći teror učinjen kod novih izbora, 15. lipnja 1887. Oporbeni kandidat bijaše ponovno obzoraš Vojnović a mađaronski ovoga puta odvjetnik Mirko Hrvat²⁸. Da spriječe Vojnovićev izbor, već poznati Cuvaj zatvori uoči izbora 26-oricu glasača koji bijahu otvorene pristalice opozicije, i ne pusti ih iz zatvora na biralište. Zatim je dovukao iz Osijeka dvije satnije vojnika kojima zablokira sve ulice blizu birališta. Izbornici su morali proći kroz red vojnika koji su držali puške s nabijenim bajunetama. I na biralištu se Cuvaj ponašao drsko. Kada je došao Strossmayer, izbaci Cuvaj 73-godišnjeg biskupa iz općinske zgrade na dvorište da pričeka dok ga ne prozovu. Na taj bezobrazluk protestirahu vlastelinski ravnatelj Čačinović, odvjetnik Kovačević i liječnik Vajs, sve ugledni izbornici, ali ih Cuvaj odmah uhapsi.

Izabran je naravno Mirko Hrvat sa 125 glasova protiv Vojnovićevih 121. Zbog toga nevjerojatnog terora nije uspjela opozicija osvojiti Đakovo²⁹, režimski političari su birani (osim jednog prekida 1897. kada je izabran dr. M. Derenčin) i za Khuena i kasnije, sve do izbora 1908. Tada je izabran pravaš dr. Svetozar Rittig (1873.—1961.), profesor na bogosloviji. Na posljednjim izborima u Austro-Ugarskoj monarhiji 1913. izabran je Ivan Ribar, član Hrv. napredne stranke koja je pripadala koalici.

U Đakovu je bio neobično razvijen kulturni i društveni život. Biskupa Strossmayera i Đakovo posjećivali su mnogi domaći i strani učenjaci, političari, književnici i umjetnici;

²⁸ Taj je Mirko Hrvat (1826.—1893.) bio pristalica Strossmayerove narodne stranke. Zastupajući program te stranke, on je biran u Đakovu za narodnog zastupnika od 1861. do 1875. kada je izdao stranku. Rezultat se odmah vidio kod izbora 1878.: prvo je propao u Đakovu, zatim u Peterancu i u Var. Toplicama. Na izborima 1881. izabran je u Vuki. Kada je Kuen došao na vlast, dao je izabrati Hrvata za predsjednika Sabora. Na tom se položaju istakao progonom pravaških i drugih opozicionih zastupnika. — Umro je 21. rujna 1893. u Đakovu.

²⁹ U Đakovštini su postojala tri izborna kotara: grad Đakovo i dva izborna kotara koja sačinjavahu sela u Đakovštini. Ovdje je vladin utjecaj bio mnogo jači tako da su redovno birani prorežimski političari.

od ruskog učenjaka Solovjeva, naročito Franje Račkoga, povjesničara Smičiklasi i Klaića, preko umjetnika slikara Karasa, oca i sina Seitzza, kipara Doneganija, pa sve do mladoga Stjepana Radića i mnogih drugih. Svi su oni utjecali na kulturni i društveni život u Đakovu.

Velike zasluge za razvijen đakovački kulturni i društveni život imaju biskupijski svećenici o čemu je već bilo govora. Potkraj stoljeća posebno se ističu povjesničar Matija Pavić, prozvan »historikom dijeceze«, Milko Cepelić, etnolog i povjesničar, Josip Lovretić, etnograf i književnik o kojemu će biti još govora, i mnogi drugi.

Od društava je najstarije pjevačko društvo »Sklad«. Ono je osnovano 1863. Radilo je uspješno sve do 1886. kada ga je zabranila mađaronska vlada. Godine 1896. Đakovčani su osnovali novo pjevačko društvo, »Preradović«, koje je bilo aktivno sve do II. svj. rata. O »Preradoviću« zabilježio je I. Ribar i ovo:

»Pjevačko društvo 'Preradović', kome je tada (1907. — KP) bio predsjednik dr. Svetozar Ritig, bilo je rodoljubivo i pravo građansko, u kojemu su učlanjeni kao utemeljitelji, pomažući i izvršujući gotovo svi domaći građani, uglavnom obrtnici i seljaci. . . Pjevački zbor bio je vrlo dobar, može se reći jedan od najboljih u provinciji.«³⁰

U Đakovu je postojalo i kazališno društvo koje je osnovano još 1866. Ono je samostalno djelovalo do 1918. kada je pripojeno pjevačkom društvu. Prikazivana su uglavnom humoristička djela, ali i Ogrizovićeve, Kosorove, Ivakovićeve i Čehovljeve drame. Gostovali su, također, osječki i zagrebački glumci.

Godine 1872. osnovano je vatrogasno društvo, ali je na njegovu čelu od 1895. stajao mađaronski saborski zastupnik Stjepan Barlović, zvan Pišta. Tako je vatrogasno društvo, za razliku od pjevačkog, bilo u mađaronskim rukama³¹.

³⁰ I. Ribar. Đakovo nekada, Đakovački list 23. od 25. VII 1953. O pjevačkom društvu postoji odlična monografija Mate Horvata »Spomenica hrvatskog pjevačkog društva 'Sklad'—'Preradović' u Đakovu 1863—1939« (Đakovo, 1939, str. 420).

³¹ O vatrogasnom društvu v. S. Fink, Spomenspis 50-godišnjice opstanka i posvete novog spremišta dobr. vatrogasnog društva u Đakovu« (Đakovo, 1922.) i »Spomen knjiga u povodu proslave 100-te obljetnice DVD Đakovo« (Đakovo, 1972.).

Inicijativom odvjetnika Šabarića otvorena je građanska čitaonica. Bila je opskrbljena mnogim domaćim listovima, naročito beletrističkim. Kasnije je osnovana i pučka čitaonica s knjižicom.

Spomenimo također da je u Đakovu postojao »Hrvatski sokol«, dva dobrovoljna gospojinska društva i dva staleška udruženja (»Merkur«, trgovačko društvo, i »Obrtnička zajednica«).

Ocrtao sam opširnije književni rad starih Đakovčana, politički, kulturni i društveni život u Đakovu od 80-ih godina prošlog stoljeća do I. svj. rata kako bih dokazao da đakovačke tiskare nisu »visjele u zraku«, da nisu postojale u kulturnom vakumu, u jednoj primitivnoj sredini, nego da je naprotiv kulturni život bio na visokoj razini, tako da je čudno što tiskara nije osnovana i ranije.

IV.

Zakladnim listom br. 1125 od 8. XII. 1880. utemeljio je biskup Strossmayer mjesto trećeg prebendara u biskupiji »koji bi osobito obvezan bio čuvati čistoću i neoskrvljenost crkve i paziti da Sakristani u svakom obziru svoju dužnost čine«. On bi dakle bio upravitelj dovršavane katedrale. Za tu službu biskup je predao osječkoj štedionici 10.000 forinti. Istovremeno bi on, po Strossmayerovoj zamisli, bio i upravitelj biskupijske tiskare.

»Dočim ovu zakladu dobroti preč. stolnoga kaptola preporučujem, još mi je samo nadodati, da bi taj treći prebendar koji se nebi imao vezati strogo na svagdanji polazak kora, ni na prodike, ujedno mogao biti upravitelj tiskare dioecesanke, koja će s vremenom biti ako Bog da, od osobite i moralne i materijalne koristi za diocesu i za fond dioecesanski, komu kano vlastitost ima na uvijek pripasti.« (Glasnik 3, 1881.).

Treći prebendar postao je dotadašnji zemunski župnik Mato Strac. U jesen 1880. otišao je on u državnu tiskaru u Beč da se upozna s »crnom umjetnošću« te u zimu iste godine preuzme tiskaru.³²

³² O đakovačkim tiskarama nikakvih podataka ne donosi veliki Čuvajev rukopis »Povijest trgovine, obrta i industrije« koji se čuva u Historijskom arhivu u Zagrebu kao ni Lakatoševi statistički radovi. To vrijedi i za časopis »Grafička revija« koji je izlazio od 1923.—1941. i objavljivao mnoštvo članaka o povijesti štamparstva.

O tome pišu M. Pavić i M. Cepelić u knjizi o biskupu Strossmayeru:

»Na naročitu želju biskupovu pošao je u jesen g. 1880. zemunski kapelan *Mato Strac* u Beč, da se u državnoj tiskari uputi o upravi i tehnici štamparskoj, ter zimi 1880. preuzme rukovoditi ovaj dijecezanski institut.«³³

Tiskarske je strojeve Strossmayer kupio u Vukovaru za 8.000 forinti.

»Kroz prvih osam godina štampan je »Glasnik« u Osijeku, od god. 1881. poče izlaziti u *tiskari biskupijskoj*, koja je privolom i preporukom biskupa našega prekupljena iz Vukovara troškom od kojih 8000 for.«³⁴

Autori, međutim, nisu naveli koja je to vukovarska tiskara. U obzir dolazi jedino tiskara Andrije Wagnera. Wagner je umro 1878. a njegovu je tiskaru, po mišljenju A. E. Brlića, udovica prodala Ernestu Jančiku. On je imao tiskaru sve do smrti 1893. Tiskara katoličkoga dioničkog društva osnovana je 1878. i radila do 1882. Ali, tu sve nije dovoljno dokumentirano. Dorn-Brlić na str. 9. pišu:

»Nakon Wagnerove smrti prodala je njegova udovica tiskaru Ernestu Jancsiku iz Bačke Palanke«.

Starnicu dalje piše:

»Ako je Jančik zaista preuzeo Wagnerovu štampariju, a kasnije najmio zavod Katoličkog hrv. zavoda, naslućujemo, da je obje spojio u jedno poduzeće. Pozitivnih vijesti ili dokumenata o tome nismo mogli naći«.

I na str. 12:

»Već smo spomenuli, da je Jančik bio zainteresiran kod prodaje Wagnerove tiskare, a kasnije i 'najamnik' Kat. hrv. dion. tiskovnog društva. Danas nedostaju vjerodostojni dokumenti za činjenično stanje o početku rada njegova zavoda«.

Dakle, od kategorične izjave preko naslućivanja do nedostatka vjerodostojnih dokumenata! Ako tome dodamo da je i 1879. »tiskom Andrije Wagnera« objavljena povijesna pripovijetka Roberta Kauka o Nikoli Zrinjskome³⁵, kao i to da je prvo poznato izdanje iz Jančikove tiskare izašlo tek 1883³⁶,

³³ M. Pavić—M. Cepelić, isto, str. 236

³⁴ M. Pavić—M. Cepelić, isto, str. 236

³⁵ Dorn—Brlić, isto, str. 36, druga jedinica odozgor.

³⁶ To je drugo izdanje Tordinčevih narodnih pjesama i pripovijedaka iz Bosne (str. 64,3. jedinica odozgor) i pravila DVD u Vukovaru (str. 67,2. jedinica odozgor).

teško je zaključiti kako je Jančik kupio Wagnerovu tiskaru. (Vjerojatno je Jančik kupio tiskaru Katol. Dion. društva).

Budući da je Pavić-Cepelićeva knjiga prvorazredni povijesni izvor, zaključujem da je Strossmayer kupio Wagnerovu tiskaru.

O smještaju tiskare izvještavaju pisci knjige o Strossmayeru:

»Ona je smještena u prvo doba u vlastelinskoj zgradi iza sjemeništa, a za koju godinu prešla je u prizemlje bivšega samostana franjevac bosanskih, u kojem se i u godini 1900. nalazi.«⁸⁷



Sl. 2. Zgrada u kojoj se nalazila biskupijska tiskara

Tu je zgradu Strossmayer dao sagraditi 1857. i tamo su se smjestili bosanski franjevci. Kasnije su se oni preselili u Brod a u zgradu je smještena tiskara i prebendarija dok su na katu stanovali kanonici. Tiskara je ovdje ostala sve do kraja II. svj. rata. Danas se nalazi Muzej Đakovštine i

⁸⁷ M. Pavić—M. Cepelić, isto, str. 236.

Financijska uprava. U vrijeme osnivanja tiskare bijaše to Piškorevački sokak; danas Preradovićeve ulica br. 17.

Biskupijsku tiskaru pozdravio je u siječnju 1881. plodni suradnik tiskare Martin Nedić (o kome poslije) prigodnom pjesmom »Glas prigodom postanka tiskarne u Đakovu mjeseca prosinca g. 1880. izjavljen« koju donosim u cijelosti:

»Đakovački sveštenici
I ostali književnici
Glas priželjni sada čujte
U srcu se i radujte:
Jer Đakovo ove dobi
Sad tiskarnu evo dōbi
Što će biti njem na diku
A na korist priveliku
Svem narodu slavenskomu
Na daleko prostranomu.—
Koliku će slavu dati
Kad se bude to čitati:
Da je makar koje djelo
U Đakovu sviet vidjelo?
Sada dakle sveštenici,
I ostali književnici
Dobrog rada pripravite
Pa tiskarni uručite
Neka vavik posla ima
To će bit na korist svima.—
A neka se Oni slavi
Koi zato pomnju stavi,
Kog netreba spominjati,
Jer ga može svatko znati
Ipak svi mu uzkliknimo
Složnim glasom i recimo:
Živi dneve i godine
Prvi sine domovine!«²⁸

Upravitelj tiskare postao je *Mato Strac* o kojemu ima malo podataka. Rođen je 30. rujna 1846. u Ceriću. Teologiju polazi u Đakovu od 1874. Poslije je bio prepozit i zemunski župnik. Preuzevši u zimu tiskaru, vodio ju je kao upravitelj

²⁸ Glasnik biskupija bosanske i sriemske, br. 2, 31. siječnja 1881.

uspješno sve do prosinca 1889. kada je na njegovo mjesto došao Mijat Senc. Bijaše ugledan svećenik te je supotpisnik poznatog protesta kod izbora 1884. Nakon toga je dekan kotara mitrovačkog. Kao dekan poklonio je 1899. novoosnovanom zavodu »Seminarium puerorum« (»sjemenište malenih«) u Osijeku 200 kr. za nabavu knjiga i dio svojih knjiga. Nije mi poznato kada je umro, ali je živio 1911. Te je godine M. Pavić objavio knjigu »Biskupijsko sjemenište u Đakovu« i u njoj se o Stracu piše kao o živom čovjeku (str. 360 i 374).



Sl. 3. Naslovna stranica prvog broja »Glasnika biskupija bosanske i sriemske, koji je štampan u biskupijskoj tiskari

U prvom broju biskupijskoga »Glasnika« za 1881. objavljena je ova bilješka:

»Odsele tiskat će se 'Glasnik' u Đakovu. Time odstranjene su raznovrstne one neprilike i nezgode, koje bijahu do sada skopčane s izdavanjem lista a i povodom, da je list često zakasnjavao a često uvukle u njega i krupnije tiskarske pogreške. Svih tih neprilika neće biti u buduće, dočim nam je nabavom

OSVETNICI.

VI.

HADŽI-LOJINA KRAJINA.

SPOMEN SARAJEVU.

GODINE 1878.

PJESMA

OD

RADOVANA

U DIAKOVU

TISKOM BINKI PLISKE TISKARE

1878



biskupijske tiskare, tiskarna odsele pri ruci, što omogućuje, da list i točno i savršeni je izlaziti može.³⁹

»Glasnik« je stvarno tiskan u bisk. tiskari sve do svoga prestanka 1943. doživjevši oko 70 godišta. Godine 1881. uređivao je »Glasnik« Josip Kuhner (1876—1890.); nakon njega preuzeo je uredništvo Matija Pavić (1890—1895.) a zatim Alojz VINCETIĆ.

Prva štampana knjiga bili su Martićevi »Osvetnici«. O tome čitamo također u »Glasniku«:

»Poziv na predplatu. Ovih dana dolazi pod našu štampu VI. knjiga 'Osvetnika' zlatopera Radovana (fr. Grge Martića). Pjeva u njoj pjesnik doživljava zloglasnoga Hadži Loje, s toga ju naslovio 'Hadži Lojina krajina — Spomen Sarajevu g. 1878'. Knjiga će iznositi do šest šampanih araka, a jezikom će preteći 'Kiku i Zelića'. — Predplata na knjigu stoji samo 40 novč. P.n. svećenstvo će se jamačno odazvati ovom pozivu, jedno što je Martićev jezik vrlo liep, a drugo što će to biti prva knjiga naše štampare. — Predplatu prima samo podpisani, a moli ju najdulje do Uskrsa, da zna udariti nakladu, jer knjiga u svibnju jur izlazi.

U Đakovu 15. ožujka 1881.

Milko Cepelić, bisk. obrednik⁴⁰

Budući da je Martić najrevniji suradnik biskupijske tiskare, potrebno je nešto reći i o njemu.

Fra Grgo Martić (1822—1905.) proživio je svoj dugi život u Bosni, u Sarajevu i Kreševu, odakle je češće posjećivao Đakovo. Pjesme je počeo objavljivati 1842. u »Danici ilirskoj« i »Kolu«. Iz te je godine »Plać Bosne«, prva Martićeva značajnija pjesma. U njoj je označen karakter njegove poezije: poziv Evropi da pomogne Bosni. Tom osnovnom motivu i načinu pjevanja iz mladosti ostao je Martić dosljedan čitav život.

»Osvetnike«, svoje najpoznatije djelo, koje je pisao u turskoj Bosni a tiskao u Hrvatskoj pod pseudonimima Radovan i Nenad Poznanović, izdavao je od 1857. do 1883. Prvotno su objavljene kao posebne knjige ovim redom: »Obrenov« (1857.), »Luka Vukalović« (1862.), »Boj turski i crnogorski god. 1862.« (1865.), »Kiko i Zelić« (1876.), »Ustanak u Bosni i Hercegovini« 1876.—1878.« (1881.), »Hadži Lojina krajina« (Đakovo, 1881.)

³⁹ Glasnik 1, 15. siječnja 1881.

⁴⁰ Glasnik 5, 15. ožujka 1881, str. 62.



Sl. 5. Grgo Martić u Đakovu 1895. godine

i »Posljednuće Bosne i Hercegovine... godine 1878.« (1883.). Tek 1883, kada' je počeo izdavati »Pjesnička djela«, skupio je tih sedam knjiga u jednu pod zajedničkim naslovom »Osvetnici«.

Osim toga, objavio je dvije knjige putopisa, s Jukićem »Narodne pjesme bosanske i hercegovačke« (1858.), »Narodne pjesme o boju na Kosovu 1389.« (1886.), prijevode »Bijedni Novak« (Đakovo, 1886.) i »Ifigenija u Avlodi« (Racine; 1902.), »Posvetnike« (1895.) i »Zapamćenja«.

Za života, a i kasnije, slavljen je Martić kao najbolji hrvatski pjesnik XIX. stoljeća, uspoređivan je s Mažuranićem i Homerom, objavljeno je nekoliko monografija o njemu, časopisi su mu posvećivali posebne brojeve a nakon smrti tiskana je posebna »Spomen-knjiga«. Noviji istraživači, na čelu s Antunom Barcem, izrekli su i novu ocjenu po kojoj u Martićevu književnom djelu ima malo poezije.

U biskupijskoj tiskari Martić je objavio ove knjige: »Hadži Lojina krajina« (1881.), vjerojatno »Kiko i Zelić« (1882.), »Bijedni Novak« (1886.), »Obrenov« (1886.), »Luka Vukalović« (1887.) i »Obrana Biograda« (1887.). Nije u pravu Milorad Živančević kada u »Povijesti hrvatske književnosti«, knjiga 4. (Ilirizam, str. 183) tvrdi da je u Đakovu 1880. godine štampan Martićev putopis »Put u Dubrovnik«.

Nakon Martićeve »Hadži Lojine krajine« tiskan je, kao druga knjiga, biskupijski katekizam »Kratki nauk«. Za njega saznajemo iz okružnice br. 305—1881. biskupa Strossmayera:

»Ovobiskupijski katechizam 'Kratki nauk' dotiskat će se ovih dana u biskupijskoj tiskari u Đakovu, te se može dobiti u biskupijskoj kancelariji uz cijenu od 10 novč. a. vr. po komad.«⁴¹

Knjigu nisam uspio pronaći, kao ni drugih vijesti o njoj.

Na istoj toj sjednici odlučeno je da će se tiskati izvadak iz biskupijskog obrednika. Okružnicom br. 306—1881. priopćena je odluka i ujedno su svećenici zamoljeni da pošalju primjedbe.

»Prije nego bi li se izvadak iz ovobiskupijskog obrednika u malom formatu za porabu pri podjeljivanju svetotajstva posljednje pomasti, pri pogrebnih i inih crkvenih funkcijah pod tisak dao pozivlju se p. n. gg. Podarcidjakoni, da se u proljetnoj

⁴¹ Glasnik 8, 30. IV. 1881, str. 94.

koroni sa kotarskim svećenstvom posavjetuje kako glede materije, koja bi se u taj mali obrednik uvrstiti imala, tako i glede oblika, u kom bi se tiskati imao; te da uspjeh svoga dogovora najkašnje do 1. lipnja t. g. duhovnomu ovomu stolu podneti izvole, jer se kasnije u tom pogledu izražene želje i možebitni izpravci neće moći u tom izdanju u obzir uzeti.«⁴²

Ni ovu knjižicu nisam imao u rukama.

Iduće, 1882, godine tiskana je četvrta knjiga Martićevih »Osvetnika«. Zatim je štampana knjižica »Pokorno diete« za koju saznajemo iz »Glasnikove« obavijesti:

»*Važno za vjeroučitelje.* Ovomu broju Glasnika prilaze ravnateljstvo naše tiskare knjižicu sa naslovom '*Pokorno diete ili uputa malenim pri svetom otajstvu pokore i svetoj pričesti*'. Mislimo, da je suvišno ovu knjižicu preporučivati. Vjeroučitelj najbolje zna, koliko truda ulaže u obuku rečenog otajstva. ... Naklada je biskupijske tiskare, a prodaja sto komada za samo 2 for.«⁴³

Iste je godine izašlo i drugo izdanje Strossmayerove korizmene okružnice za 1882. s naslovom »O sjedinjenju crkve istočne sa zapadnom«. Ta je okružnica, zapravo čitava knjiga od 122 stranice, polemika biskupova s pravoslavnim vladikama (karlovačkim, zadarskim i kotorskim) u kojoj se on brani od ljutih i strastvenih napada »na svetoga otca papu i crkvu katoličku, osobitim pako obzirom na mene i na lanjsku okružnicu moju« (str. 2). Svoju raspravu Strossmayer je podijelio na tri točke. Najvažnija je treća u kojoj Strossmayer raspravlja »kako pravoslavni vladike crkvu svoju opisuju i prot opasnosti, koja joj tobož prieti brane? Kako crkvu od crkve razlikuju? pa i u čem u istinu jest prava razlika izmed zapadne to jest katoličke crkve i izmed istočne, koja se crkvom pravoslavnom nazivlje?« (str. 3).

Budući da je to drugo izdanje, naravno da je izašlo i prvo. Kako mi ono, međutim, nije poznato, a nema drugih vijesti o njemu, nisam ga registrirao u bibliografiji. Strossmayer je štampano desetak okružnica i poslanica do 1901.

Nadalje, štampana je »Pjesma prigodom posvećenja nove stolne crkve u Đakovu« Martina Nedića (o kome poslije) i izvještaj opće pučke škole. Ti školski izvještaji zauzimaju dosta jedinica u bibliografiji, ali sigurno ih mnogo nije registrirano.

⁴² Glasnik 8, 30. IV. 1881, str. 94.

⁴³ Glasnik 7, 15. IV. 1882, str. 90.

Svaka je škola izdavala koncem šk. godine izvještaj. Na prvom mjestu u tim izvještajima bio je popularni članak ili moralno-religiozna drama (upravo dramica) koji su napisali naši učitelji, zatim popis učitelja i njihovih predmeta, popis učenika ili učenica i sl. Za tiskarstvo sve to nema većeg značenja (osim izvještaja šegrtske škole s popisom naučnika i zanata), ali je neprocjenjiva vrijednost u proučavanju đakovačkog školstva.

Osim knjiga tiskane su i razne tiskanice potrebne svećenstvu. Te tiskanice preporučuje ravnateljstvo bilješkama u »Glasniku«. Najstarija je takva obavijest ova:

»Biskupijska tiskara u Đakovu preporuča častnim župskim uredom vlastitu nakladu sljedeće vrsti tiskanica:

Matica krštenih, vjenčanih i umrviših, 1 slog (10 araka)	40 nč.
Izvadaka iz matice krštenih, vjenčanih i umrviših, 1 slog	40 nč.
Izvadaka iz računa za župe i područne crkve, 1 slog	— 30 nč.
Izvjestnica, 1 slog	— — — — — 20 nč.
Odpustnica za vjenčanje, 1 slog	— — — — — 20 nč.
Objava zaruka, 1 slog	— — — — — 20 nč.
Zapisnika za župne urede, 1 slog	— — — — — 30 nč.
Izповјednih cedulja, 1 slog	— — — — — 25 nč.

Ceduljam pri sv. potvrđi nuždnim odlučuje cieniu želja naručitelja. Kod naručbe u iznosu od 20 for. 50% popustnina. Ravnateljstvo.«⁴⁴

Te je godine tiskan u biskupijskoj tiskari i Hladačekov homiletički časopis »Katolički propovjednik«. Bilo je to 6. godište; godišnje je izlazilo 12 brojeva sa skoro 80 stranica, odnosno ukupno 865 str. Na samom listu je pisalo da »ovaj časopis izlazi svakoga mjeseca jedan put u Gradištu kod županje« — jer urednik bijaše župnik u Gradištu.

Hinko Hladaček (1837.—1891.), pisac i glazbenik, bio je klerik u đakov. sjemeništu. U Đakovu je jedan od osnivača pjevačkog društva »Sklad«. Od 1873. župnik u Gradištu; umro je kao vukovarski župnik. Pisao je zborove, crkvene popijevke i transkripcije za klavir.

»Propovjednik« je Hladaček počeo izdavati 1877. Suradnici su mu sam biskup Strossmayer, dr. A. Voršak, Juraj Streit, zagrebački kanonik Adolfo Tkalčević, C. Gruber i dr.

⁴⁴ Glasnik 5, 15. III. 1882, str. 74.

»Tako je 'Propovjednik' pomoću ovih muževa, sabranih dielom iz same biskupije, dielom iz svih zemalja jezika našega, za ono šest godina svoga obstanka nastojao zadovoljiti obće osjećanoj potrebi za izborom homiletičkim u hrv. jeziku.«⁴⁵

Međutim, list je upravo te godine obustavljen. Razloge iznaša i opet »Glasnik«:

— »Katolički Propovjednik' prestaje sa zadnjim brojem svoga VI. tečaja izlaziti. Urednika prisiliše na to duga i još uvijek opasna bolest i nemarno, skoro nikako plaćanje predbrojnika. Šteta što nam i taj jedini homiletički list dužjeg života nebi!«⁴⁶

Iz 1883. spomenime spjev M. Nedića »Život fra Marijana Sunjića«. Martin Nedić (1810.—1895.) prvi je ilirac iz Bosne koji se u književnosti javio već 1835. anonimnom pjesmom o prilikama u Bosni. Surađivao je u »Danici« pod pseudonimom Slavoljub Otačbinović, objavljuvao prigodne spise, ali je, kao i Grgo Martić nešto kasnije, mnogo opisivao teško stanje Bosne pod Turcima.

U đakovačkom biskupijskom »Glasniku« objavio je početkom 1881. prigodnu pjesmu o osnivanju tiskare. U prvim godinama rada biskupijske tiskare Nedić je postao glavni suradnik objavivši do 1884. četiri knjige. Najvažnija je povijesna rasprava »Stanje redodržave Bosne Srebrne« koja je prvotno izlazila u »Glasniku«.

Za 1884. osim Nedićeve povijesne rasprave i Strossmayerove besjede, vrijedna je spomena knjižica Ilije Okruglića »Božićni darak«. Na samoj knjižici nije označena godina, no nju saznajemo iz ove »Glasnikove« bilješke:

»U našoj je štampari dotiskan:

»BOŽIĆNI DARAK«

s badjačkom i trikraljevskom koledom i sedam novih pjesmica, posvećen po Iliji Okrugliću, svećeniku biskupija naših: *Slavi božića — kralja a zabavi bogoljubnoj pjevajućoj mlađeži.*

⁴⁵ Pavić—Cepelić, isto, 237.

⁴⁶ Glasnik 24, 31. XII. 1882, str. 226.

Nadamo se, da će ove male predstavčice gg. kateketom i učiteljem dobro doći, kojim je zadaća, da na život oplemenjujući utiču, te će našu mladež, koja na badnjak ide u *Adama i Evu*, ili Betlem, a na tri kralja zvijezdu nose, u tom poslu uputiti.⁴⁷

Ta knjižica Ilije Okruglića (1827.—1897.), još jednog ilirca-suradnika biskupijske tiskare, nema većeg značenja čak ni u njegovu, inače bogatom, djelu. Ona je upravo ono što u bilješki i piše: »mala predstavčica«, dakle knjižica prigodnih kratkih drama.

Godine 1885. tiskana je, između ostaloga, anonimna prigodna pjesma o Strossmayeru (koju je možda napisao G. Martić), dosta opširna knjiga Riegerova o Metodu (povodom 1.000 godina smrti) i knjižica crtica svakako najtalentiranijega đakovačkog pisca Nikole Tordinca. To su »Seoske bajke i bajalice«.

Nikola Tordinac (Đakovo, 1858. — Gleichenberg, 1888. — pokopan na đakovačkom groblju) umro je mlad, ne navršivši tridesete godine, u vrijeme kada je tek trebao stvoriti zrela umjetnička djela. To je onaj tužni refren o smrti koji je najbolje osjetio Matoš, napisavši kako »hrvatska smrt ima više ukusa od hrvatskog općinstva«. Bolujući od tuberkuloze, nije se Tordinac uspio vinuti u sam vrh hrvatskog realizma i mi smo prisiljeni govoriti o početnim radovima kao o zaokruženom i cjelovitom djelu.

Javio se veoma rano stihovima, ali uskoro se okreće novelistici. Objavljivao je pripovijetke i crtice u »Vijencu« i »Pozoru«; jedanaest ih je skupio u zbirku crtica »Seoske bajke i bajalice«. U predgovoru iznio je pisac svoje shvaćanje književnog djelovanja:

»Moja knjižica ništa nije van sitna pregršt raznih zgoda vađenih iz narodnjeg života.«

Stoga je Tordinac prije svega folklorni pisac pa neke njegove pripovijetke i nisu drugo nego ilustracija narodnih običaja.

Osim toga, objavio je za života »Narodne pjesme i pripovijetke iz Bosne« u dva izdanja. Nakon smrti Matica hrvatska izdala mu je knjigu »Odabраних crtica i pripovijesti« (1890.) s uvodom Matije Pavića i Milivoja Šrepela. O Tordincu se

⁴⁷ Glasnik 22, 16. XI. 1884.

malo pisalo a nakon rata, ako izuzmemo knjigu iz »Pet stoljeća hrvatske književnosti«, mišta. Tako i Tordinac još uvijek čeka svoga biografa.⁴⁸

Potrebno je nešto reći o književnoj aktivnosti Zbora duhovne mladeži o kojemu su najosnovniji podaci već poznati (v. tekst uz bilješku 17. i 18). Zbor započinje izdavati književno-religiozna djela za puk i mladež nakon pada apsolutizma. Najrevniji predsjednici koji su se brinuli za knjige bijahu J. Šarabić (do 1870.), S. Kelek (do 1873.), A. Šašmalović (do 1875.), M. Cepelić (do 1877.) i N. Tordinac (do 1883.). Prva knjiga, »Šimun Posavac«, tiskana je 1862. a preveo ju je Blaž Modrašić. Iste je godine štampan Korajčev prijevod Keppove »povjesti crkve«. Zatim izlaze knjige »Siročad« (1873.) i »Pješčara« (1880.).

Prva knjiga Zbora objavljena u biskupijskoj tiskari bila je »Agata« iz 1887. (prema Pavić—Cepelić, str. 236). Osam godina potom, 1895, izdana je knjiga »Angjelina«. Zatim je izašlo nekoliko izdanja knjige »Pouke o karmelitskom škapularu«. Od te knjige poznata su za sada dva izdanja, prvo iz 1897. i peto iz 1911.

Godine 1888. izdane su posljednje dvije knjige (IV. i V.) »Uspomena na stari Brod«. Te je uspomene zabilježio 1838. brodski trgovac, književnik i gramatičar Ignjat Alojzije Brlić (1795.—1855.). Knjige je priredio za tisak njegov sin Ignjat Brlić (1834.—1892.), političar i odvjetnik.

Prvi period biskupijske tiskare pod upraviteljstvom Mate Straca trajao je do 1889. Strac je prepustio upravljanje u prosincu 1889. *Mijatu Sencu* kojega je već u svibnju 1890. naslijedio *Josip Lovretić*⁴⁹.

M. Senc je rođen 26. rujna 1848. u Vinkovcima, teologiju studira u Đakovu od 1872. Prebendar je do 1890, zatim administrator i župnik u Babinoj Gredi, 1911. godine dekan. Godine 1913. postao je 48. kanonik od sjedinjenja dvaju biskupija. Umro je u Đakovu 13. svibnja 1926.⁵⁰ Bio je glazbeno

⁴⁸ O Tordincu osim Pavića i Šrepela pisao je opširnije jedino Vjekoslav Klaić (»Uspomene na Nikolu Tordinca«) u »Vijencu« br. 15, 1888. U izdanju »Pet stoljeća hrvatske književnosti« (knj. 38, 1968, u knjizi su pisci: Perkovac, Jurković, Korajac, Ciraki, Tordinac) predgovor je napisao I. Frangeš (str. 365—369).

⁴⁹ Pavić—Cepelić, isto, str. 236.

⁵⁰ E. Gašić, *Brevis conceptus historicus diocesum Bosnesis-Diacovensis et Sirmiensis*, Osijek, 1944, str. 111.



Sl. 6. Josip Lovretić (1865.—1947), upravitelj i suradnik biskupijske tiskare

obrazovan; od 1880. je član pjevačkog društva »Preradović« a 1882. je i u upravnom odboru.

Nakon pola godine, sredinom 1890. godine, tiskaru je preuzeo Josip Lovretić. Lovretić se rodio 30. lipnja 1865. u Otoku. Gimnaziju je polazio u Zagrebu i Vinkovcima; zaređen je za svećenika 1888. u Đakovu. Kratko vrijeme bio je kapelan u Vrpolju. U Đakovo je došao 1890. kao prebendar i ravnatelj tiskare. Tu je funkoiju vršio sve do 1902. kada odlazi za župnika u Gradište. Godine 1920. je umirovljen te se povlači iz javnog života i odlazi u samostan Dolores u selu Čardaku kraj Gradačca. Ovdje je i umro 27. listopada 1948.

Etnografski rad započeo je još kao đak skupljajući narodne pjesme. Kada je bio bogoslov, predao je 700 pjesama Matici hrvatskoj. Kao etnolog došao je na glas opširnom monografskom raspravom »Otok« koja je izlazila u »Zborniku za narodni život i običaje« (knj. 2, 3, 4 i 7). Ta je rasprava prva velika znanstvena monografija o narodnom životu. Posebno je cijenio narodni vez, u svojoj zbirci imao je 64 vrste veza. S tog područja je u »Zborniku« (knj. 7) napisao raspravu »Pozlatski vezovi u mojim sobama«.

Lovretić je napisao i 40-ak pripovijedaka u kojima je također opisivao život na selu. Objavljivao ih je od 1887. do 1900. u »Vijencu«, »Prosvjeti«, »Nadi« i dr. Njegove pripovijetke trebalo bi tek proučiti.

U svakom slučaju, za Lovretićev je rad karakteristična slijedeća rečenica koju je sam izrekao:

»Kad sam bio sam, mislio sam o narodu, a kad sam s kime razgovarao, govorio sam o narodu. To su bile moje knjige, a ti seljaci bili su moji učitelji.«⁵¹

U biskupijskoj tiskari objavio je četiri knjige. Godine 1891. izašla mu je »pripoviest iz života hrvatskog seljaka u Slavoniji« pod naslovom »Seoska pripoviest«. To je zapravo roman od skoro 300 stranica, kojega se može prosuditi tek kada se prouči njegov cjelokupni književni rad. Deset godina kasnije tiskao je komediju (ili »veselu igru u četiri čina«) »Klin se klinom izbija«, pisana bez većih književnih ambicija, i pripovijetku »Ujak Perica Rajkov«. Jedini poznati primjerak te knjižice posjeduje knjižnica Bogoslovnog sjemeništa u Đakovu. Osim toga, štampao je 1896. godine »Pjesmice za igru

⁵¹ Citirano prema: Z. Lechner, Etnolog Josip Lovretić, Zbornik slavonskih muzeja, 1, 1969, str. 171.

u kolu« (koje je sam spjevao). Još kao učenik i bogoslov pisao je narodne pjesmice (»prem sam znao, da ti stihovi nisu nikakve pjesničke vrijednosti. . .«) kako bi se uvježbao u narodnom govoru. Takvih pjesmica napisao je preko sedam tisuća i podijelio ih na tisuće. Prva takva tisuća (»iz đlačkog doba«) kružila je u rukopisu među njegovim prijateljima i znancima i dospjela u ruke »Prosvjetinu« piscu M. Lovrinu, ali ne kao Lovretičeve pjesme već kao narodne. Taj je Lovrim u članku »Djevojke i djevovanje po narodnim pjesmama« (Prosvjeta 6, 1896.) objavio mjesto narodnih deset Lovretičevih pjesama. To je prisililo Lovretića da svoje pjesme štampa:

»Ne mogu dopustiti, da se moje pjesme štampaju kao narodne, stoga ih za vremena izdajem. Neću ih prodavati, nego ih razasijlam u nekoliko primjeraka, da mi se ne bi poslije smrti prigovorilo, da su pjesme tuđe.« (Predgovor).

Lovretić je objavio 7.000 pjesmica razvrstanih po tisuću. Paginacija stranica je neuobičajena: svaki od sedam dijelova ima vlastitu paginaciju. Ukupno knjiga ima 160 str. Pjesmice su uglavnom od 2, 3, 4 stiha u desetercu. Zanimljivo je da su ti stihovi prilično »raspojasani«, npr.:

»Alaj imam medena djevera,
Baš brajina mojega švalera.« ili

»Došo dika pa se umiljava,
Hoće, da mi srce razgrijava;
Nemoj, nemoj željo primedena,
Srce mi je vatra užezena.«

Iznenaduje da se svećenik Lovretić izruguje i popovima, npr.:

»Imam blaga na kupove,
Dat ću diku u popove,

Pa kad dika svrši škole,
Onda gledaj lole!«

ili

»Pad kiša šušti
Suvo lišće šušti
A zeleno trepeće,
Malo zvono klepeće,
Udaraju gromovi,
Boga mole popovi,

Da bar neda krupna leda,
Jer će procvast leđa
Popovima od batina
I gvozdenih vila,
Jer se čuje, da se sklata
Svud po selu jatom jate,
Da popove mlata.«

Zanimljivo je pitanje kako je Lovretić takve pjesme uspio objaviti, ali na njega u ovom trenutku nema zadovoljavajućeg odgovora.

Na samom početku Lovretićeva upraviteljstva pronijela se osječkim njemačkim novinama vijest da biskup Strossmayer namjerava preseliti tiskaru iz Đakova u Osijek. Naime, u stoljetnoj borbi slavenstva i germanstva u Osijeku, slavenstvo se nalazilo potkraj stoljeća u defenzivi. Dok su švapske novine »Die Drau« (1868.—1928.) i »Slavonische Presse« (1884.—1929.) suvereno gospodarile, hrvatskih novina uopće nije bilo. Ipak, osječki Hrvati i Srbi nisu se predavali spremajući opozicione novine. O tome izvještava »Die Drau« od 3. XII. 1891. (ovdje dakako u prijevodu):

»Hrvatski dnevnik u Osijeku — 'Pesti Naplo' javlja iz Osijeka da biskup Strossmayer ni izdaleka ne misli na to da rezignira, nego da traži sve mogućnosti da ponovo razvije jednu živahnu političku aktivnost. Postoji namjera da se biskupova štamparija premjesti iz Đakova u Osijek i u ovom gradu da se pokrene jedan hrvatski dnevnik, koji bi zastupao biskupove tendencije. Kroz taj list trebalo bi prije svega, da se suzbije postojeći antagonizam između Hrvata i Srba i da se postigne bratska suradnja između ta dva elementa. I vlada namjerava da od nove godine dozvoli da se u Osijeku pojavi hrvatski dnevnik. To javlja korespondent 'Pesti Naploa'. — Mi mislimo da na sve to moramo primijetiti da korespondent Naploa, koji je ovdje boravio dva dana i posjetio našu redakciju, posjeduje prilično živahnu fantaziju.«⁵²

Usprkos prepotentnosti izraženoj u posljednjoj rečenici, pokazalo se da sve to nije bila samo »živahna fantazija«. U broju od 10. XII. te iste novine donijele su i ovu bilješku:

⁵² Citirano prema Z. Kulundžić, Sukob slavenstva i germanstva u Osijeku u prošlom stoljeću, Glas Slavonije, 28. siječnja 1965.

»Više puta najavljavani *opozicioni hrvatski dnevnik u Osijeku* — izgleda da je za dogledno vrijeme konačno pao u vodu. Naime, inicijatori koji su, kako nas obavještavaju, zahtijevali od njegove ekscelencije biskupa Strossmayera subvenciju od 4.000 forinti kroz najmanje tri godine, konačno su sa svojim zahtjevom odbijeni od crkvenog poglavara. Da li će možda opozicioni klub moći dati tu malenkost, zasada je još neizvjesno.«⁵³

Budući da se nije moglo osigurati 4.000 forinti, novine nisu štampane. Trebalo je čekati iduće stoljeće pa da se pokrene, dvije godine prije Strossmayerove smrti, naprednjački dnevnik »Narodna obrana«. U svakom slučaju, za Đakovo je bila sreća što tiskara nije prenesena u Osijek jer je mogla nastaviti svoju kulturno-izdavačku aktivnost.

U biskupijskom šematizmu iz 1898. nalazimo prvi put na nadzornika tiskare (lat. »Supremus Inspector«). Tu je funkciju vršio sve do 1912. Šimun Čizmarević (Đakovo 1845.—1912.), profesor u sjemeništu, od 1894. kanonik i rektor sjemeništa (do 1900.). Kakva mu je bila zadaća, nije poznato; u tiskari nije objavio ništa. Nakon njegove smrti ostalo je to mjesto ispražnjeno (vacat).

Na mjestu upravitelja Lovretića je zamijenio 1902. *Petar Pejakić*.

Pejakić je rođen u Moroviću 8. kolovoza 1865. Za svećenika je zaređen 1894. Bijaše kapelan u Đakovu, profesor filozofije i latinskog jezika i od 1902. biskupov tajnik. Od 1913. je 49. kanonik đakovačke biskupije. Umro je u Đakovu 6. lipnja 1943. Nije poznato do kada je točno bio upravitelj. U šematizmu iz 1908. upravitelj tiskare je već Marinko Lacković.

Iz tog perioda najveću pažnju privlači knjiga »Naprednjaci i kršćanska vjera« koju je napisao »jedan svećenik«. Na njoj nije naštampana ni godina izdanja ni mjesto ni tiskara, jedino je rukom dopisano: Đakovo, 1907. U zagrebačkoj Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici uvedena je pod signaturom 151.882 i stručnom oznakom 34.

Da je knjiga mogla biti štampana 1907. (ili neku godinu kasnije), potvrđuje ovaj citat sa 1906. godinom (na str. 2—3):

»... ali da su oni bezbošci, da su bezvjerci, dušmani crkve i kršćanske vjere, to ćemo evo dokazati iz njihovoga pro-

⁵³ Z. Kulundžić, isto, Glas Slavonije 29. siječnja 1965.

grama, što su ga oni izdali i sastavili u Zagrebu na duhove 1906. godine.»

Nadalje, pisanje slova Đ kao DJ upućuje na to da je taj zapis nastao neposredno nakon tiskanja knjige. Stoga se može povjerovati toj bilješci kako je knjiga tiskana u Đakovu (svakako u biskupijskoj tiskari) 1907.

Inače je knjiga klerikalni napad na naprednjake, odnosno pokretaše. Isti je autor objavio ranije knjižicu »Pokretaši i svećenici« koju nisam uspio pronaći.

Posljednji upravitelj biskupijske tiskare prije I. svj. rata bijaše *Marinko Lacković*. On je postao upravitelj između 1904. i 1908. godine i ostao do 1918. godine kada odlazi za župnika u Nijemce. Lacković je rođen 23. listopada 1876. Teologiju završava 1900. u Đakovu, od 1903. je prebendar, zatim upravitelj tiskare i urednik »Glasnika«. Godine 1931. postao je deseti arhiđakon ove biskupije. Nije mi poznato kada je umro; godine 1944. kada je E. Gašić objavio »Brevis conspectus« (str. 139—40) bio je živ.

Lacković je u biskupijskoj tiskari objavio 1912. knjigu »Dojmovi s istoka« — putopis o hodočašću u Jeruzalem i Egipat.

»Nije to nit učena rasprava, nit historičko ili geografsko opisivanje Svete Zemlje i kršćanskih svetinja u njoj — ne. To su učinili vještiji od mene. ... Ovo su tek na papir stavljene misli i čuvstva moje duše — mile uspomene, sličice, impresije s moga hadžiluka.« (str. VII)

Opisujući samo ono što je vidio i doživio, a opremivši knjigu s desetak fotografija, pisac je napisao nepretenciozan i zanimljiv putopis kao vrijedan prilog našeg poznavanja tih nedovoljno poznatih krajeva prije više od pola stoljeća.

Prvi svjetski rat prekinuo je gotovo svaku izdavačku djelatnost biskupijske i ostalih đakovačkih tiskara.

V.

Nakon petnaestogodišnjeg rada biskupijske tiskare osniva se u Đakovu 1896. druga tiskara. Njezin je vlasnik bio Makso Bruck — tiskar o kojemu ima malo arhivskih podataka. Sve to se o njemu može reći saznajemo iz knjiga koje je štampao i polemika koje je vodio. Bijaše to čovjek koji se htio obogatiti ne birajući sredstva. Štampao je ono što se čitalo, tj. kilometarske šund romane.

Sama godina osnivanja Bruckove tiskare nije potvrđena neospornim dokazima nego je utvrđena drugim, posrednim argumentima. Te, 1896, godine štampana je prva do sada poznata knjiga iz Bruckove tiskare. To je »Izvješće o nižoj dječачkoj i šegrtskoj školi u Đakovu«. U izvještaju za iduću godinu (koji je također tiskan kod Brucka) nalazi se i popis naučnika koji su učili tiskarski ili slagarski zanat. Prema tom popisu za školsku godinu 1896/7. po prvi put uzeo je Bruck u svoju tiskaru jednoga tiskarskog šegrta II. razreda i jednoga slagarskog šegrta III. razreda. Na osnovi ta dva dokaza zaključujem da je Makso Bruck pokrenuo tiskaru 1896.



Sl. 7. Zgrada u kojoj se nalazila Bruckkova tiskara.
Razglednica iz 1928. godine

Nije, također, poznato kada je M. Bruck rođen te gdje je i kada umro. Njegov otac Hinko Bruck (1836.—1919.), pokopan na đak. Židovskom groblju, imao je u Đakovu trgovinu odijela. U Horvatovoj »Spomenici« pjevačkog društva H. Bruck se spominje prvi put 1872. kao podupirajući član (tada još »Sklada«). Od tada pa sve do 1886. godine (kada je društvo zabranjeno) on je redovan član. Godine 1912. vodio je trgovinu jer je u »Đakovštini« oglasio kako treba dvojicu naučnika.



Sl. 8. »Izvješće o nižoj dječāčkoj i šegrtskoj školi«, najstarija do sada poznata knjiga objavljena u Bruckovoj tiskari

Svi oni koji su poznavali Maksu Brucka između dva rata, sjećaju ga se kao stara čovjeka. Prvi put se spominje u Đakovu, koliko sam uspio ustanoviti, godine 1895. kao član »Pre-radovića« — što je još jedan dokaz za 1896. kao godinu osnivanja tiskare. Od te je godine on redovan član a neko vrijeme bijaše i odbornikom. Kao član salonskog orkestra nastupao je na društvenim koncertima; poznato je da je 30. X. 1898. orkestar svirao uvertiru opere »Seviljski brijač«, 4. travnja 1904. svirali su Mendelsohnove skladbe⁵⁴. Posljednji put se spominje 1906. iako je vjerojatno i dalje ostao u društvu.

Da bismo ustanovili približnu godinu Bruckova rođenja, poslužimo se slijedećim usporedbama:

Prvi svjetovni osječki tiskar I. M. Divald rođen je 1743. U Osijeku je pokrenuo tiskaru 1775. a prije toga je godinu i pol faktor u jednoj budimskoj tiskari. To znači da je sa 32 godine osnovao vlastitu tiskaru. Požeški tiskar Miroslav Kraljević imao je 39 godina kada je osnovao tiskaru. Vukovarski štampar Franjo Kiefer radio je od 1881. a umro je u 46. godini 1891. Dakle, on je svoju tiskaru osnovao u 36. godini. Slično je i sa zagrebačkim tiskarima (Župan — 24 godine, Hartman — 46, Kugli — 30 kada su osnovali tiskare). Iz ovih podataka je uočljivo da su štampari osnivali svoja poduzeća uglavnom između tridesete i četrdesete godine života.

Ako tu spoznaju primjenimo na đakovačkog štampara; proizilazi da je Bruck rođen između 1856. i 1866. godine.

Kao što nije poznato kada je Bruck rođen, ne zna se ni kada je i gde umro. Neosporno je jedno: Makso Bruck je 1940. ili 1941. (što sam saznao u obitelji Kraljević) prodao svoju tiskaru Matiji Kraljeviću.

Od starijih Đakovčana čuo sam dvije verzije od kojih ni jedna nije provjerena. Ovdje ih donosim s ciljem da posluže kao orijentacija u daljnjim proučavanjima. Prema prvoj verziji, Bruck je kao Židov poginuo u toku II. svj. rata. Po drugoj, on se uspio pravovremeno skloniti u Švicarsku, gdje je živio njegov brat, i tu je uskoro umro. U svakom slučaju bijaše Bruck već veoma star i, bez obzira koja se verzija pokaže točnom, umro je ili je ubijen u vrijeme II. svj. rata⁵⁵.

⁵⁴ M. Horvat, Spomenica, str. 131. i 154.

⁵⁵ Sva moja nastojanja da pronađem bilo kakav podatak ili fotografiju, ostala su bez uspjeha. O Brucku nikakvih podataka nema ni Savez jevrejskih opština Jugoslavije iz Beograda o čemu su me obavijestili pismom od 18. III. 1975.

Bruckova tiskara se nalazila u ulici Franje Josipa, nekadašnji Veliki sokak. Godine 1863. kuća je pripadala Milku Pinteroviću. Kasnije ju je kupio ljekarnik Karlo Tranger koji je okućnicu prepolovio. Južni dio, koji je zadržao za sebe, kupio je poslije ljekarnik Hugo Fuohs. Sjeverni dio prodao je trgovcu Adolfu Dolenčiću. Dolenčićev posjed kupio je Bruck⁵⁶. Bruck je uredio malu knjižaru u kojoj je prodavao knjige, tiskanice i školske potrepštine, a tiskaru je smjestio u dvorište. Sada se ovdje nalazi prodavaonica »Peko« (ulica Maršala Tita 24.)

Danas je sačuvan samo dio korespondencije Makse Brucka iz koje srećom saznajemo odakle je nabavljao u početku potreban materijal za tiskaru i knjižaru (papir, kancelarijski papir, dopisnice i sl.). Ivan Germovšek iz Đakova posjeduje 12 dopisa austrijskih, njemačkih i mađarskih tvornica iz 1900. i 1901. godine. Tako je Hern Max Bruck iz Diakovara (u jednom se dopisu taj Diakovar nalazi u Ugarskoj!) kupovao kod stranih tvornica, iako u Zagrebu postoji od listopada 1895. jedna tvornica papira. Kasnije je i sam Bruck štampao dopisnice i razglednice s đakovačkim motivima, — Muzej Đakovštine posjeduje dosta takvih razglednica.

Kakve je knjige objavljivao Bruck u svojoj štampariji?

Ukratko rečeno: pretežni dio knjiga bijahu šund romani. Na taj način Bruck je gušio kvalitetnu domaću knjigu a štutio i širio bezvredno, uglavnom prevedeno, štivo. Tu je činjenicu uočio i Matoš u putopisu »Od Zagreba do Beograda«:

»I knjižara, jedina đakovačka knjižara je u hebrejskim rukama. Knjižar, g. Maks Bruck, koji, kako čujem, ni danas još ne umije pisati hrvatski, veliki »protekcionskind« prošle uprave, kojoj lifrovaše materijal za urede, gazda Makso Bruck izdaje na veliko grozne funtromane, smetajući širenju zdrave i prave hrvatske literature. I kod nas još ima bezazlenjaka koji tvrde da se u Hrvatskoj ne da živjeti od književnosti! Evo, i gospodin Max Bruck živi od nje i da nije tako, gospodin Max Bruck bi se iselio iz đakovačke pitomine«. (SD, XI, 154.).

Veliku produkciju Bruck je započeo 1904. Te je godine tiskao u dva dijela kilometarski pučki roman »Nevina u ludnici« na preko 2400 stranica. Iduće dvije godine objavio je novi roman »Feodora, nesretna velika kneginja ruska«, također

⁵⁶ M. Marković, Đakovo i Đakovština, Zbornik Đakovštine, knj. I., 1976, JAZU Zagreb, str. 228—9.

na skoro 2300 stranica u dvije knjige. Ti su romani izlazili u svescima, u svakoj knjizi bilo je uvezano 50 svezaka.

Nakon toga Makso Bruck izdavao je »zbirku tajinstvenih pripovijesti«. Od te zbirke poznate su tri pripovijetke uvezane u jednu knjigu koja je u posjedu autora ove rasprave. To su »Tajanstvena dvorska komora« (str. 97.), »Lutajuća ruka« (str. 108) i »Sveto Andrijevska noć« (str. 80). Na kraju druge pripovijetke odštampao je Bruck i reklamu za ta izdanja:

»Zbirka tajinstvenih pripovijesti. Preporučam ovu osobito interesantnu zbirku svakomu ljubitelju sablastnih i duhovskih pripovjedaka. Cijena po svezku KR 1. — Potanki popis badava i franko.«

Osim ovih, »mojom nakladom izašle su slijedeće knjige«: A. Zavorović, Nihilista; Nevina u ludnici; Z. Pužar, Cvjeta Brestovska; Feodora i Josip Žerav »Čovjek od rođenja do smrti«.

O tajinstvenim pripovijestima nema se što reći osim da nisu poznate godine izdanja, ali nam pomažu druge reklamirane knjige. Zavorovićev »Nihilista« objavljen je 1904. godine, »Nevina u ludnici« iste godine a »Feodora« 1905. i 1906. Prema tome, tih godina ili koju godinu kasnije, izašle su i »tajinstvene pripovijesti«.

Godine 1911. Bruck je počeo izdavati čitavu seriju knjižica koju je nazvao imenom »Rat«. Podatke o toj seriji zabilježio je Bruck na koricama 2. sveska »velikoga junačkog romana« »Stanislav Jarožinski«. Reklamirajući to svoje izdanje, on je naveo kako su do sada izašle 24 knjižice. Od njih je poznata samo druga, »Burski uhoda«, koja je štampana 1911. na 32 stranice. Budući da je popis objavljen u knjizi iz 1913. godine, proizlazi da je čitava serija izlazila između tih godina. Serija je vjerojatno nastavljena novim knjigama, jer i popis završava sa »nastavit će se« ,ali o tome nema nikakvih podataka. Prijevod je dosta loš (npr. »Jurišanje Sebastopola«!).

Dok je ta serija još izlazila, pokrenuo je poduzetni đakovački tiskar novu seriju knjižica. Iskoristivši oduševljenje zbog pobjede Srbije i saveznika nad Turcima u balkanskom ratu, Makso Bruck je štampao knjižice pod zajedničkim naslovom »Balkanske pripovijesti«. Na posljednjoj stranici druge knjižice, koja se zove »Pod turskim jarmom«, nalazi se ovaj propagandni tekst:

»Još nam grozne scene *Balkanskoga rata i junački bojevi* saveznih država pred očima lebde, i već smo kadri čitav niz

pripovijedaka iz balkanskoga rata objelodaniti. Počinjemo prvim sveskom. pod naslovom SKADARSKA UHODA, pripovijetkom, koja se ističe izvanredno zanimivim sadržajem i vjernim opisom ratnih događaja na crnogorskom području.

Sve ove pripovijetke osobito su dobro pisane i napunit će veseljem svakog čitaoca, koji je simpatijom pratio pobjede naše junačke braće na Balkanu.

Ove se 'BALKANSKE PRIPOVIJESTI' dobivaju uz cijenu od 30 filira po svesku u svim knjižarama naše domovine kao i u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji, ili kod nakladne knjižotiskare MAKSA BRUCKA U ĐAKOVU».

Koliko je poznato, pod tim zajedničkim naslovom izašle su 3 knjižice: »Skadarska uhoda«, »Pod turskim jarmom« i »Kazna kukavice«.

Nije, međutim, Bruck tiskao samo šund literaturu nego je izdavao i vrednija djela. Veću pažnju privlači do sada nepoznata knjižica o Luki Botiću. To je »Kita spomenika na grob Luke Botića na Sve svete 1908. izdao Odbor za podignuće nagrobnoga spomenika pjesnikova. Uredio prof. dr. Svetozar Ritig«. — s Botićevom slikom (str. 33). Knjižicu ne spominju ni najbolji poznavatelji Botićeva djela, nema je ni u bibliografiji o Botiću u ediciji »Pet stoljeća hrvatske književnosti« kao ni u Sveučilišnoj i nacionalnoj knjižnici (jedini primjerci u posjedu dr. M. Horvata u Vrpolju i autora ove rasprave). Knjižica je izdana prigodom prvog uređenja pjesnikova groba 1908. Osim obaveznih pjesama o Botiću sadrži i članke poznatih đakovačkih kulturnih radnika: Milke Cepelića (»Crtice iz života Luke Botića« — str. 7—13; i »Grob Luke Botića« — str. 30—33), Matije Pavića (»Za boga i narod« — str. 19—22) i Svetozara Ritiga (»Luka Botić u hrvatskoj knjizi« — str. 26—29).⁵⁷

Godine 1910. približila se Zemlji ponovno Halleyeva kometa koja je izazvala veliku uznemirenost u svijetu. Proširilo se uvjerenje da će te godine, upravo 18. svibnja kada bude najbliža, svijet propasti.

Engleski astronom Edmond Halley (1656—1742.) dokazao je da se jedna kometa, koja je kasnije prozvana po njemu,

⁵⁷ Đakovačke novine prije I. svj. rata pisala su češće o Botiću. Najnačajniji su članci »50-godišnjica Botićeve 'Bijedne Mare'« (Đakovština 5, 1911. — sa slikom), »Podignuće spomenika na grobu hrvatskog pjesnika Luke Botića« (Hrv. pučke novine 21, 1908.), »Razlaz odbora za Botićev spomenik« (Hrv. pučke novine 46, 1909.) i »Luka Botić« (Đak. hrv. pučke novine 15, 1914, str. 1—2).

vraća svakih 75 godina. Posljednji put kometa je promatrana u svibnju 1910. Njezina pojava izazvala je strah jer se smatralo da će se Zemlja sudariti s njom i propasti. Tako je npr. u Zagrebu 16. V. učitelj Ivan Tomašić održao javno pučko predavanje »Hoće li 18. o. mj. propasti svijet« u Hrvatskom društvu za unapređenje uzgoja. Zagrebački list »Obzor« donio je u svom broju od 12. V. ovu vijest »Jučer ujutro se je vidio iz Zagreba Halleyev komet, koji sjaji već puno slabijim svjetlom...«

Taj je strah iskoristio đakovački tiskar Makso Bruck te je u prvoj polovini 1910. godine štapao (a vjerojatno i napisao) knjižicu »Propast svijeta 18. svibnja 1910. od Halleyeve repatice«. Knjižica ima 15 stranica a ilustrirana je sa četiri slike.

Bruck smatra kako »uslied približavanja Halleyovog kometa ide naša zemlja ove godine u susret jednom takvom opasnom ekscesu« (str. 10.).

Nakon toga Bruck raspreda eventualne posljedice te knjižicu završava strašnim upozorenjem:

»Nadajmo se, međutim, da se ova proricanja i nagađanja ne će u istinu ispuniti, i da će Halleyev komet 18. svibnja 1910. bez težih posljedica pokraj nas proći. Ali opasnost je ipak velika, mogućnost propasti svijeta ove je godine tako dana kao nikada još do sada. Nemoćan borit će se čovjek proti njoj, nesposoban da katastrofu obustavi, ili da na njoj samo što neznačajnija promijeni — bit će nemoćno dijete u odlučujućem času, — čovjek, ponosni vladaoc na zemlji« (str. 15.).

Svijet ipak nije propao, ali je Makso Bruck na tome dobro zaradio. »Hrvatske pučke novine« su ga, naravno, ismijale. U broju 55. od 1. V. 1910. one su pisale:

»Repatica i zaglupljivanje neukog naroda. Naš knjižar Makso Bruck izdao je knjižicu pod naslovom »Propast svijeta«. U njoj se pripovijedaju svakojake grozote, koje su skroz na skroz lažne. Svaka knjiga treba, da bude poučna, pa ma bila i za zabavu napisana, no ovo je napisano samo da si Makso Bruck natrpa džepove filirima priprostog naroda, koji će ju kupovati. Pametan nitko neće knjigu niti u ruke uzeti!

Upozorujemo naše štioce, da onoga, koji bi mu nudio na prodaju rečenu knjižicu, protjera, a i gospodin Bruck bi mogao već jednom prestati izdavanjem raznih zaglupljivajućih knjiga. Toliko za sada. Kašnje ćemo se bude li potrebno, ovi-

jem novijem njegovim izdanjem malo poblize zabaviti, da ih prikazemo u pravom svjetlu».

Kada je »opasnost« već prošla, novine su ponovno pisale o knjižici:

»*Repatica i varalice*. Eto prodoše kobni dani 18. i 19. svibanj i svijet ostade čitav i cijel usprkos uvjeravanju našeg knjižara Brucka, da će svijet propasti. Što ga brige, on je zaslužio svoje, pa se sada može smijati lakovjernim — Hrvatima«.

Na to je slagar dodao svoju opasku:

»Što se je dogodilo sa Bruckom? Svijet fala Bogu nije propao, ali jedino se vidi na Makslu trag od repače«. ⁸⁶

U travnju i svibnju 1912. godine boravio je Bruck u Americi na poslovnom putovanju. Za to vrijeme uređivao je novine Stjepan Tomić (v. »Đakovština« br. 47.). Nakon povratka preuzeo je on ponovno »Đakovštinu« naznačivši to ovom bilješkom:

»Izdavatelj našega lista, gosp. Makso Bruck vratio se prije nekoliko dana sa svoga poslovnoga putovanja po Americi, te opet potpisuje »Đakovštinu« kao odgovorni urednik«. (br. 62., 2. VI. 1912.).

Kakve je poslovne veze uspostavio đakovački tiskar u Americi, nije poznato. Od te đakovačko-njujorške suradnje sačuvao se samo veliki junački roman »Stanislav Jarožinski«; ali je i on defektan (samo 9 svezaka). Na koricama romana zabilježeni su ovi podaci: »Nakladna knjižara Makso Bruck, Đakovo i New York. Copyright in U.S.A. 1913. by Makso Bruck, Đakovo. Pretisak zabranjen. — Pravo prijevoda na sve jezike pridržano«.

Je li Makso Bruck štampao roman u suradnji s kojom tiskarom iz New Yorka ili je sam osnovao nakladnu knjižaru u američkome gradu, nije moguće zaključiti iz poznatih podataka. Prema formulaciji iz romana, skloniji sam prihvatiti drugu mogućnost. Međutim, u ovom trenutku određeni je ne mogu reći jer taj problem tek proučavam.

⁸⁶ Tome purgerskom mentalitetu narugao se A. G. Matoš u sonetu »Kometi« ispod kojega je napisao tragični datum (v. SD V, 64). Četvrt stoljeća kasnije i Tin Ujević je objavio pjesmu »Zebnja promenade na dolasku kometa (19. svibnja 1910.)« (v. Šabrana djela III, str. 326—7).

Putovanje u Ameriku omogućilo je Brucku da tiska još jednu knjigu koja nam je poznata samo po naslovu. To je brošura o havariji broda »Titanic«: »Katastrofa broda 'Titanic'«.

Britanski prekoceanski brod »Titanic« potonuo je u noći 14. na 15. travnja 1912. godine na svom prvom putovanju iz Southamptona u New York. Tom prilikom poginulo je 1513 putnika i članova posade a brod je nestao u morskim dubinama. Bijaše najveći i najluksuzniji brod toga vremena i smatran je nepotopivim a potonuo je za tri sata. Propast »Titanica« jedna je od najvećih katastrofa u povijesti brodarstva.

Kao što je poznato, Makso Bruck nalazio se u to vrijeme u Americi gdje mu je »uspjelo uputiti se u sve pojedinosti ove neizmjerne nesreće«, pa je ujedno »pribavio oveci broj ilustracija«. Osim toga, »bijaše i u pratnji jednog americkog novinara prisutan, kad je brod 'Karpathia' dopremio preživjele brodolomce u New-Yoršku luku.« (Đakovština, br. 56).

Naravno, Bruck je odmah iskoristio priliku i napisao brošuru, te nisu prošla ni tri mjeseca a već izađoše 3 sveska. Poglavlja u brošuri bijahu ova: »Sudar sa ledenim brijegom — Smetnja na brodu — Ugasnuće svijetla — Spašavanje na čamcima — Borba za mjesta — Junaštvo i kukavština — Pucanje iz revolvera — Smrt kapetana i još stotinu drugih pojedinosti ove pomorske vožnje — povodom zbilje se katastrofe«. (Đakovština, br. 56.); naslov saznajemo iz »Đakovštine« br. 62.

U 71. broju »Đakovštine« (od 28. VII. 1912.) objavljena je ova bilješka:

»Katastrofa Titanica'. Od ovoga vrlo zanimivoga djela, koje nam u živim bojama pokazuje sve strahote najvećeg dosad brodoloma, izašle su u nakladi knjižare Makse Brucka u Đakovu već tri sveska. Svaki je svezak bogato i sjajnim slikama ilustrovan, te stoji 20 filira.

Ovo se djelo dobiva u svakoj hrvatskoj knjižari, te se obzirom na sadržaj i lijepu opremu svakome najtoplije preporučuje«.

To je sve što znamo o toj knjižici. Nadam se da će se nakon ovog upozorenja pronaći Bruckova knjižica o »Titanicu«.

Krajem 1911. godine Makso Bruck je počeo izdavati vlastite novine, »Đakovštinu«. O tome kako je došlo do izdavanja lista piše Ivan Ribar:

»Na jednoj od prvih sjednica (kotarskog — KP) Odbora, a na prijedlog knjižara Brucka zaključeno je da se pokrene

novi list za Đakovo i kotar kao stranačko glasilo nove stranke (to je Tomašićeva Stranka narodnog napretka — KP). List je počeo odmah izlaziti i štampao se u tiskari knjižara Brucka pod imenom 'Đakovština'.⁵⁹

Prvi broj »Đakovštine«, lista za politiku, trgovinu, obrt i gospodarstvo, izašao je 1. studenog 1911. Izdavač i odgovorni urednik postao je M. Bruck a novine su se tiskale u njegovoj tiskari. Novine su izlazile dva puta tjedno (četvrtkom i nedjeljom) na šest stranica. Iako je u uvodnom članku naglašeno kako je list »posve neovisan i ne zasutpa interese ni jedne političke stranke«, ipak je bio mađaronsko glasilo pod rukovodstvom Lovre Radičevića.

»Mađaronski list, koji je izlazio u Đakovu pod imenom 'Đakovština', pod ličnim rukovodstvom Radičevića, očajnički je napadao kandidate Udružene opozicije, a kovao u zvijezde mađaronske kandidate. Vlasnik tiskare i knjižare mađaron Bruck pobrinuo se i za izdavanje tajnih anonimnih letaka, koji su bili upućeni biračima i njihovim porodicama a u kojima im se prijetilo represalijama u slučaju da glasaju za kandidate Udružene opozicije, a obećavale su im se razne pogodnosti, ako glasaju za mađaronske kandidate.«⁶⁰

»Đakovština«⁶¹ je prestala izlaziti nakon nešto više od godinu dana. Drugo godište započelo je sa 85. brojem a sa 96. brojem novine su se ugasile. Opozicione »Hrvatske pučke novine«, koje bijahu glasile pravaša i kasnije koaliraca, polemizirale su stalno s »Đakovštinom«. Još 1910. godine, skoro dvije godine prije pojave »Đakovštine«, zazujaše humorist »Hrv. pučkih novina« Delija Komarac ovu pjesmicu:

»Novine htio dat u druk
Naš dragi knjižar Makso Bruck,
Al' svako od nas dobro zna —
Da j' to na vrbi svirala,
Jer, fali hej — subvencija!«⁶²

⁵⁹ I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list 83, 18. IX 1954.

⁶⁰ I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list 195, 1. V 1957.

⁶¹ O đakovačkim novinama potrebno je napisati posebnu raspravu. Stoga ću na ovome mjestu iznijeti samo najpotrebnije podatke. Brojne polemike na relaciji »Hrv. pučke novine« — »Đakovština« osvijetlit ću samo ako se tiču samoga Brucka ili njegove tiskare.

⁶² Hrvatske pučke novine 50, 15. II 1910.

Godinu i pol dana kasnije te su novine ponovno napale Brucka zbog sablažnjivih razglednica koje je on imao u izlogu svoje knjižare.

»Saobćujemo da je Maks *Bruck* bezstidne i škandalozne slike iz svoga izloga morao ukloniti. Neki su građani pozivali lijepim načinom svog komšiju Židova, da ukloni i uništi bezobrazne razglednice, ali bijaše uzalud. Stoga pođoše dobri naši kršćani katolici do svojih svećenika. Ovi poduzeše nužne korake kod redarstvene oblasti i tako je taj naš trgovčić morao slike ukloniti. Oblast je zamoljena, da cijelu nakladu njegovih bezobraznih razglednica uništi. Ujedno je po župnom uredu u Đakovu podnešena proti Brucku prijava kr. drž. odvjetništvu u Osijeku. Prema t. 308 kaz. zakona kazni se ovakva svinjarija, kojom je Bruck nakitio svoj dućan zatvorom od 3 do 6 mjeseci.«⁶³

Danas nije moguće ustanoviti koliko su razglednice bestidne iako su za tadašnja shavaćanja vjerojatno to i bile. Prema pisanju »Hrv. pučkih novina« bijaše izvrnut ruglu svećenik. Pišući o razglednicama, napadači su htjeli pogoditi i samoga Brucka kao mađarona i konkurentskog tiskara o čemu svjedoči i ovaj citat:

»Dakle je ruglu izvrnut svećenik. Baš kao što bi za Brucka bilo ruglo kad bi njega njetko na ulici prikazao četveronoške pognuta, te njegove šegrte, kako preko njega skaču. Čudimo se Brucku, da je na njega škola tako slabo djelovala, te nije stekao ni najobičnijih pojmova pristojnosti društvene uljudnosti«.

Od mnogih polemičkih žaoka citirat ću još samo jednu. Člančić se zove »Suvišnima«, objavljen je naravno u »Hrv. pučkim novinama« (br. 126. od 7. I. 1912.), a ocjena Makse Brucka koju je izrekao nepoznati pisac, gledano iz povijesne retrospektive od pola stoljeća, potpuno je ispravna.

»Možda smo nagli, svejedno reći ćemo iskreno: ili je pisac onoga uvodnika u 'Đakovštini' lud ili je na putu. Ovako zbrkanih pojmova može čovjek naći samo u uvodnicama toga čisto mađaronskog Listića. I on se usuđuje ustvrditi, da zna što je patrijotizam.

Takvih patrijota kakove kupi 'Đakovština' oko sebe bila je Hrvatska puna do god. 1906, ali danas se Hrvati tih patrijota

⁶³ Hrvatske pučke novine 107, 27. VIII 1911.

stide, jer su oni svi u državnompravnom shvatanju nastupili narodnu slobodu.

Njemački listovi ala 'Drau' također je s vladom, jer Pfeiffer ne pozna Hrvatske i jer sam nije Hrvat. Eto i 'Đakovština' dale se u služinstvo, jer je drži čovjek, koji ne misli kao Hrvat, koji je i dosada samo pokazivao, da mu je 'gšeft' prvi, da mu je njemačka literatura draža, a kod hrvatskih stvari drži samo ono, što inteligentan čovjek ni u ruke uzeti. I sada jedan Bruck — židov, koji je dosada samo pokazivao da ispija ovaj narod i da kvari kojekakvim glupostima, *koji nema hrvatskog osjećaja*, kojemu je svejedno bilo to hrvatsko ili mađarsko tlo, samo da je njemu dobro i da on ima korist, takav čovjek — i posve je jasno — izdaje mađaronski list i nabaciva se svojim patriotizmom.«

A kada je »Đakovština« obustavljena, napisale su joj »Hrv. pučke novine« (br. 180., 24. I. 1913.) ovaj »nekrolog«:

»U cvjetu mladosti preminula. Tužnim srcem javljamo svim našim prijateljima i znancima, da je naša družica i kolegica u cvjetu mladosti, a u prvoj godini života, »Đakovština« preminula. Razlog smrti tako rane još dojako nije ustanovljen. Mi smo ali saznali, da je krivnja u nestašici predplatnika i u odveć velikom samoljublju njenog pokretača i odgojitelja. Za danas objavljujemo velevrijednu smrt, a za dojučeršnji broj pobrinuli smo se, pa ćemo donijeti nekrologe napisane po samoj gg urednicima 'Đakovštine'. Počivala u miru i lako dočekala dan svoga izlaska! Svim njenim rastuženim kumovima, dobročiniteljima, prijateljima i suradnicima naše saučešće!«

Mađaronstvo »Đakovštine« (pa prema tome i Bruckovo) ilustrirat ću jednim primjerom. Namjerno nije odabran koji programatski članak (jer su oni često slični), nego pisanje o jednoj Radićevoj parnici. Godine 1912. osuđen je, naime, Stjepan Radić u Osijeku zbog »Sokolićeve afere« na 3 mjeseca zatvora. Po optužnici, Radić se sukobio s kotarskim predstojnikom Jankom Sokolićem te je proglašen »krivim javnog nasilja i silovitog otpora« pa je i osuđen. Međutim, prema pisanju samoga Radića i prema izjavama svjedoka na procesu, cijeli sukob odigrao se potpuno drugačije. Sokolić je potajno huškao narod i stalno izazivao Radića.

Bijaše to, naravno, politički proces koji je izazvao zgražanje u javnosti, novinstvu i naročito u pravničkim krugovima.

vima. Cilj mu je vrlo vjerojatno bio da spriječi Radićev izbor za narodnog zastupnika u Ludbregu⁶⁴.

»Đakovština« (br. 38, 10. III. 1912.) pisala je o procesu ovo:

»Kod sudbenog stola u Osieku vodi se rasprava protiv vođe seljačke stranke Radića. Optužnica je prosljedila nakon svojedobnog napadaja Radićeva na kot. predstojnika Sokolića. Osuda je valjada već izrečena, no nije nam poznata kako glasi.«

U 61. broju donijeta je ova bilješka:

»Našim čitaocima je poznata kaznena parnica protiv vođe seljačke stranke Stjepana Radića radi toga, što se je opro kotar. predstojniku Janku Sokoliću, kad je vršio službu. Radić je osuđen na tri mjeseca teške tamnice pooštrene mjesечно jednom danom posta.«

Dakle, dok se čitava javnost zgražavala zbog karaktera procesa i »turske strogoće« (kao što ćemo još vidjeti), list Makse Brucka odobrava osudu i još tvrdi da je Radić napao Sokolića. Iako su svjedoci izjavili da se dogodilo upravo obrnuto, »Đakovština« ima obraza lagati kako se Radić »opro kotar, predstojniku« — itd. To znači da je taj list s Bruckom na čelu slijedio režim i u ovakvim nečasnim radotama (kao što je polit. proces) — a kamoli onda ne i u drugim. Svim ostalim potvrdama i dokazima pridružuje se i ovaj, dokazujući da je Makso Bruck odobravao tuđinsku i mađaronsku a ne nacionalno svjesnu politiku.

Uostalom da bi se čitatelj uvjerio kako su pisale druge novine, citirat ću odlomak iz članka »Osuda Stjepana Radića« đakovačkih »Hrv. pučkih novina« (br. 136. od 16. III. 1912.):

»Parnica je bila političke naravi, te je sud Radića uzprkos svih izkaza svjedoka, koji su nedvoumno izjavili, da je predstojnik Sokolić narod potajice huškao protiv Radića, a i sam sa svojim neprestanim i protuzakornitim uređovanjem izazivao, ipak pronašao krivim javnog nasilja i silovitog odpora protiv javnih službenika, pa ga osudio onako, kako smo gore naveli.

Osuda proizvela je u cijeloj hrvatskoj javnosti, a naročito i u pravničkom svijetu vrlo neugodan utisak baš obzirom na svoju tursku strogoću...«

⁶⁴ V. »Autobiografija« u knjizi Stjepana Radića »Politički spisi« (ciklus Hrvatska politička misao XIX i XX stoljeća, priredio Z. Kulundžić, Znanje, Zagreb, 1971, str. 81. i 85—6.

Sve knjige koje je Makso Bruck tiskao, nisu mu pomogle da postane značajan i čuven tiskar, ali ga je jedna jedina neobjavljena knjiga uvela u hrvatsku književnost. Jednome hrvatskom književniku ponudio se Bruck da će mu biti nakladnikom no svoju dužnost nije izvršio. Nastade književni skandal kojim je Bruck uguran u literaturu. Istina, u stilu duhovite prijetnje A. G. Matoša (o njemu se zapravo i radi) iz polemičkog članka »Literarnom klevetniku«:

»Vi, draga i za ušima debela gospodo, možete mene izbaciti iz vaših listova, a ja vas ne mogu samo izbaciti iz književnosti nego i baciti u literaturu učini li mi se vaša banalna, anonimna vulgarnost dosta komičnom.« (SD XIII, 231)

Bruck nije izbacio Matoša iz lista već mu je štampao knjigu.

Književnik A. G. Matoš (1873—1914.)⁶⁵ objavio je za života tri knjige pripovijedaka: Iverje (1899.), Novo iverje (1900.) i Umorne priče (1909.). Između druge i treće knjige proteklo je čak devet godina, ali je Matoš za to vrijeme vodio tešku borbu da je objavi. U svojim traženjima doživio je mnogo uzaludnih obećanja i poniženja a neke će čitatelj upoznati i na ovome mjestu. Knjigu je prvotno nazvao »Putovi« a sadržavala je osam pripovijedaka. Međutim, nije mogao nikako naći izdavača.

»Za Putove, svoju treću i jamčano najbolju knjigu, ne mogu naći nakladnika, dok je župnik Ivan Nepomuk Jemersić za jednu knjigu dobio 600 kruna, a Hartman izdaje bezbroj kalendara — sa Zagrebačkim Šoštarom!« (iz pisma Vladimiru Tkalčiću, Pariz, 3. XII. 1902, SD XX, 158).

Početkom 1903. tiskan je u novinama »javni apel« za pomoć Matošu koji je u bijedi u Parizu. Na to se javio Makso Bruck i ponudio Matošu da će mu štampati knjigu (prije toga odbio ga je Kisić iz Mostara).

⁶⁵ O Matoševim vezama s Đakovom trebalo bi pisati posebno. One proistječu iz dvije stvari: u Đakovu je živio Matošev ujak a, s druge strane, ovdje je Strossmayerovo sjedište s katedralom. Godine 1906. posjetio je Matoš ilegalno Hrvatsku i Đakovo (poznate su dvije razglednice koje je pisao kući i zapis iz bilježnice 8. nastao u Đakovu), napisavši putopis »Od Zagreba do Beograda« (SD XI, 149—159). To je sigurno najbolji putopis o Đakovu. Pisao je i o Strossmayeru. Kada je umro, »Đakovačke hrvatske pučke novine« objavile su topao odljni nekrolog u kojemu pisac pokazuje dobro poznavanje Matoševa djela.



Sl. 9. Antun Gustav Matoš (1873—1914), nesuđeni Bruckov suradnik

»Dugo nisam mogao naći nakladnika. ... Kraus mi je napravio u Tagblattu reklamu, pa mi se ponudi nakladnik iz Đakova, nekakvi Čiva, Švaba — što li je, i napisao mi lijepo pismo u — njemačkom jeziku.« (pismo Andriji Milčinoviću, Pariz, 21. III. 1903, SD XIX, 359.)

Ni to ni druga Bruckova i Matoševa pisma nisu poznata.

Matoš je pripovijetke poslao u Đakovo. U prvo vrijeme bijaše zadovoljan svojim nakladnikom. To dokazuje i ovaj odlomak iz pisma upućenog A. Milčinoviću iz Pariza 27. travnja 1903.:

»Moj nakladnik u Đakovu, Max Bruck, strašno je spor čovjek, ali inače sam s njim vrlo zadovoljan. Platilo mi nije ništa i ja posebno nisam ništa očekivao, no u posljednjem pismu obećaje, da će nješto poslati.« (SD XIX, 361).

Ali se Matoševo raspoloženje uskoro promijenilo jer Bruck nikako nije štampao knjigu. Iz Pariza piše on V. Tkalčiću 12. svibnja 1903.:

»Knjiga mi je već mjesec dana kod nakladnika i još ne počinje štampanje.« (SD XX, 162).

Nakon toga prvog razočaranja uslijedilo je već i poniženje:

»Moj nakladnik me prosto ignorira, niti piše, niti vraća rukopise, niti šalje honorara. Kola su mi i opet hudo zapela.« (B. Vodniku, 22. VII. 1903, SD XX, 177).

Makso Bruck, koji se nepozvan ponudio za nakladnika i ispaao tako gotovo Matoševim dobrotvorom, sada se odjednom promijenio: ne piše, ne vraća rukopis, ne šalje honorar. Kao da se radi o njegovoj dobroj volji. Na taj bezobrazluk zatražio je Matoš od Brucka ili da mu vrati pripovijetke ili da mu pošalje honorar od 50 kruna, kao što se vidi iz pisma Janku Leskovaru (Pariz, 12. kolovoza 1903.):

»Kada mi je ono Agr. Tagbl. načini reklamu, ponudio mi se za nakladnika trećoj knjizi (Putovima) neki Bruck iz Đakova. Na pitanje o honoraru ne htjedoh odgovoriti, jer ne htjedoh pokvariti aferu prevelikom, a blamirati se premalom tražbinom. Bruck me vukao za nos od uskrsa do nedavna, dok (prije 2 tjedna) ne zatražih kategorički ili materijal knjige ili honorar od 50 kr. Ni odgovora, a ja da poludim od jada, od sramote, od neizvjesnosti. Uzmite još fakat, da nemam ni mangure, da ne mogu, evo, ni pisma markirati — tableau!« (SD XIX, 232)

Bit će ipak da ga je taj ultimatum i još više netolerantan i bezobrazan odnos i ignoriranje đakovačkog tiskara uvrijedio i ogorčio. O tome svjedoči pismo A. Milčinoviću (18. VIII. 1903.):

»No ja ne bih bio počinio te grozote, da mi Tresić, urednik Jadrana, ne obeća novaca i da nisam 8 dana prije tog bančovanja dao mom prokletom nakladniku ultimatum: ili 50 fran. (treba kruna — KP) honorara ili natrag materijal za Putove. Do danas nemam odgovora. Zamolih oca neka pita, mogu li tu hulju tužiti.« (SD XIX, 365)

Nakon toga ipak je Bruck vjerojatno poslao 50 kruna, ali i dalje nije tiskao knjigu.

Slijedeće pismo pokazuje kako je za trenutak Matoš postao ravnodušan zbog sudbine svoje knjige, dapače da bi prestao pisati kada bi imao novaca!

»Što je s Putovima, ne znam. Još ne primih korekture. U ostalom, svejedno je, izađe li knjiga za mjesec dana prije ili kašnje. Meni je vuršt. Ja sam ju i onako za sebe pisao — za honorar. Ne vjerujem, da ću tako skoro izdavati pripovijedaka. Da samo imam novaca, ne bih pisao. Samo bih živio. I to je odviše.« (A. Milčinoviću, 1. X. 1903, SD XIX, 371)

Jednako je bio raspoložen i dva mjeseca kasnije (v. SD XIX, 380.), ali je uskoro postao ponovno borben tražeći svoja prava. U veljači 1904. bijaše načisto kako mora postupati s Bruckom:

»Na sva moja pisma moj nakladnik nije se 'udostojao' da mi odgovori. Ništa zato. Ja ću toga Čivu tako počesati, da će me se sjećati do posljednje svoje rupe.« (A. Milčinoviću, SD XIX, 383.)

I starno ga je počesao! Početkom svibnja napisao je »Otvoreno pismo« koje je objavio novopokrenuti list »Pokret« u br. 5 od 15. V. 1904.:

»Bit će ravno godina dana što mi se g. Maks Bruck, knjižar u Đakovu, ponudio da bude nakladnikom *Putova*, mojih novih priča. Poslah materijal za knjigu, primih 50 kruna honorara i od onda mi taj čudni nakladnik nikako ne odgovara na moja zabrinuta pisma, frankirana i rekomandirana!

Prijetio sam mu novinama, javnošću, a Bruck (Maksim) ni odgovora. Uvjerio sam ga da kao autor imam pravu znati hoće li moja knjiga izaći kao moje postumno djelo, a Bruck (Maksim) ni mukajet, premda mi se sam javio nakladnikom,

upravo dobrotvorom, jer ja nikada prije toga nisam čuo za toga čovjeka Brucka (Maksima). Pisao sam mu da mu ne poslah svojih priča da ih baci, kuda pješke gre se', nego da ih štampa što prije, što mi je Bruck (Maksim) i obećao.

Ja dakle ne znam kakova je sudbina mojih *Putova* i kamo ih je odveo. Bilo kako mu drago, ja držim da se Bruck (Maksim) nije ponašao kako treba i predajem sve to javnosti da se vidi kakovih sve ljudi ima i tko se sve usuđuje sprdati se s piscima i hrvatskim knjigama.« (SD XIII, 66).

Umjesto da nakon toga izvrši svoju dužnost, našao se Makso Bruck uvrijeđen i odbio štampati »Putove«. U međuvremenu se Matoš preselio u Beograd (9. kolovoza je stigao) odakle piše Milčinoviću:

»Premda mi platio (50 Kr.), moj nakladnik mi javlja, da uvrijeđen mojim pismom u Pokretu neće da izdaje *Putova*. Dođoh ovamo, da pokušam stvoriti sigurnu egzistenciju, ali već vidim, da će to teško ići.« (SD XIX, 392)

Na to je Matoš napisao novo »Otvoreno pismo« iz Beograda, 4. listopada 1904, i objavio u »Pokretu« (br. 26. od 9. X. 1904.):

»Čitaoci *Pokreta* će se bez sumnje sjećati na moju aferu sa famoznim Bruckom (Maksimom), đakovačkim nakladnikom.

Taj čovjek (Maksim Bruck) ponudio mi se sam da štampa *Putove*, treću moju knjigu. Poslao mi je i 50 kruna honorara. Ali poslavši mi taj honorar, nije me htio štampati, a pošto mi nikako nije odgovorio, pitao sam ga preko *Pokreta* što misli sa mojim *Putovima*: misli li ih izdavati kao posmrtno djelo ili upotrijebiti ih za svoju privatnu potrebu. Bruck (Maksim) mi na to odgovorio da je uvrijeđen i da treba da ga zamolim za oprostjenje. Pošto toga nisam učinio, on Maksim Bruck, mi javlja da me zbog uvrede neće štampati.

Treba dakle da mu vratim 50 kruna, a on će mi vratiti materijal za *Putove*, koji kod njega, u 'arhivu', leže već godinu i po dana!

Držim da je i taj događaj lijepa ilustracija za grozotu naših književničkih prilika. Samo u blaženoj Hrvatskoj mogu postojati nakladnici kao Maksim Bruck.

Žalim što se toga čovjeka ne poznajem. Da ga poznajem, Bruck (Maksim) bi se uvjerio da hrvatski pisci ponekad vladaju batinom kao i perom. Ali pošto su ušesa tog Jevrejina u sigurnosti, predajem ga javnom preziranju.« (SD XIII, 67).

I na tome je ostalo: Matoš mora vratiti 50 kruna da bi dobio rukopis. Bila je to za njega ponižavajuća situacija. Ponudio mu se do tada nepoznati tiskar da će štampati knjigu i platio 50 kruna. Zatim je iz nepoznatih razloga godinu dana otezao. Kada je pisac pokušao zaštititi svoja prava, »uvrijedio« se Bruck i nije više htio štampati djelo. Iako je sam kriv, Bruck ne htjede vratiti rukopis.

Na kraju krajeva, pet mjeseci nakon drugoga »otvorenog pisma«, spasio je Matoša Antun Benešić (1864.—1916.), odvjetnik i književnik. Julije Benešić (1884.—1957.) opisao je svome bratu cijelu tu glupu situaciju a ovaj odlučio da Matošu »na neodređeno vrijeme uzajmi gornjih 50 kruna«. O tome J. Benešić piše Matošu oko 10. II. 1905. pismo koje citiram gotovo u cijelosti:

»Imam veoma važnu i za Vas valjada ugodnu stvar da Vam saopćim. Ovih je dana bio u Zagrebu moj brat (odvjetnik u Iloku) i baš je danas otputovao. U razgovoru smo došli i na Vas i na Vašu affairu s đakovačkim Maksom Bruckom. . . Nakon što sam to ispriopovijedao bratu i dao mu da vidi Vašu posljednju kartu, koja može biti najbolji dokaz Vaše denerviranosti, odlučio se on da Vam bude na ruku i da Vam na neodređeno vrijeme uzajmi gornjih 50 kruna u želji da se Vi oslobodite židovskog guljenja i da uzmognete dati na javu Vašu knjigu. *Istodobno mi je rekao, da preuzimlje na sebe jamčenje za svaku Vašu buduću knjigu kod štampara, ako ju ne budete mogli u roku od godinu dana isplatiti.*

Ja danas šaljem Maku Brucku 50 Kruna u ime Vašeg 'feršusa', zahtijevam, da *meni* pošalje taj rukopis, jer radi nesigurnosti Vaše adrese moglo bi se dogoditi, da se zametne ili čak i izgubi rukopis. Jasam spreman *odmah* nakon prititka poslati Vam rukopis u Beograd, ili, ako želite, upravljati bez ikakvih zahtjeva s moje strane, sa štampom buduće te knjige kod kojeg od ovdašnjih štampara. Molim Vas, da mi o tome *odmah* pišete. Nemojte se uvrijediti i ne smatrajte čin moga brata ni veledušnim ni samilosnim, nego ga smatrajte kao izraz simpatije i kao dokaz, da jošte ima u Hrvatskoj (ali ne među snobovima zagrebačkim) ljudi, koji Vas cijene i ljube. . .

Ako đakovački čifut ne bude htio dati rukopisa, bit će mi silno neugodno, te da izbjegnemo gubljenje vremena, to Vas molim, da mi dadete punomoć, da imam prava preuzeti Vaš rukopis. Sve to, dakako, ako Vam se ne čini, da se ovim ne povređuje kakova taktičnost ili Vaš koji osjećaj«. (SD XIX, 38—39.).

Matoš, koji je od svega digao ruke, odgovorio je:

»Tek danas pošlo mi je za rukom pronaći Vaše prijateljsko pismo i, u ovim mučnim prilikama, osjećam više no ikada sve posljedice Vašeg gentlemenaskog čina. Smatrajte ovo pismo kao ponoćom i ako biste mogli naći u Zagrebu ili na drugom mjestu priliku da šampate Putove, bijaste jedini Hrvat koji je mojoj umjetnosti (da je tako nazovem) učinio realne usluge. Radite kako znate, jer meni je cijela ta kroboterija užasno dosadila«. (Beograd, 28. II. 1905., SD XIX, 39).

Benešić, primivši Matoševu punomoć, poslao je Brucku novac a đakovački tiskar njemu rukopis i ovo pisamce:

»Bio sam nekoliko dana odsutan, zato Vam istom danas pošaljem manuscripte g. Matoša.

Ujedno potvrđujem primitak od 50 f.« (SD XIX, 421. Autograf u Institutu za književnost i teatrologiju JAZU).

Daljnja odiseja nas ovdje ne zanima. Potpunosti radi reći ću da je Matoša odbio Mirko Breyer, zatim Matica hrvatska (2 puta) te zagrebački tiskar L. Klein. Konačno, kao »Umorne priče«, izašla je knjiga nakladom M. Breyera.

Za nas je mnogo zanimljivije da uočimo Bruckov odnos prema svom poslu i hrvatskoj književnosti. Makso Bruck nije šampao ni jednu knjigu hrv. književnika, osim ako Žerava i Pužara ne smatramo književnicima. Kada mu se i pružila prilika, upravo kada se sam javio, svojim bezobzirnim i nerazumljivim ponašanjem pokvario ju je. Jednostavnije je šampati prevedene romane a, uostalom, i bolje se prodaju! Nadalje, smatrao je da se smije ponašati kako hoće, da književnici postoje zbog njega a ne obrnuto. Svojim glupim inzistiranjem na 50 kruna dokazao je da mu je stalo jedino do novca. Uostalom, i nije bio iznimkau u tadašnjoj Hrvatskoj.

VII.

Na prijelazu stoljeća imalo je Đakovo dvije tiskare, biskupijsku i Bruckovu. Međutim, potkraj prvog desetljeća ovog stoljeća osniva se u Đakovu nova, Kraljevićeva tiskara. Do I. sv. rata zvala se ona Kraljević i drug.

I kod ove tiskare nije, na žalost, poznato kada je osnovana. Ivan Ribar u svojim uspomenama iz đakovačke prošlosti navodi kako je ta tiskara već postojala kada je došao u Đakovo.

»Tri tiskare našao sam u Đakovu, jedna rijetkost i za tadašnje gradove. Jedna od ovih, Brukova, bila je u službi mađarona i kapitalista, druga, biskupijska u službi crkve, a treća, Moce Kraljevića, bila je naša domaća građanska, u kojoj smo štampali novine i sve ostalo, što je potrebno bilo za akciju i propagandu političku, te kulturno prosvjetnu.«⁶⁶

Budući da je Ribar doselio u Đakovo u ljeto 1907. godine, značilo bi da je tiskara opstojala prije tog datuma. Drugi dokazi, međutim, opovrgavaju Ribarovo sjećanje i pomiču datum za dvije godine, u 1909.

Prvi do sada poznati proizvod iz te tiskare bijahu »Hrvatske pučke novine«. Te su novine počele izlaziti u prosincu 1907. i tiskale su se do 1909. godine u biskupijskoj tiskari. Broj 31. od 1. svibnja 1909. tiskan je u tiskari Kraljević i drug. Prva je do sada poznata knjiga iz Kraljevićeve tiskare »Pravila zadruge svratištara, gostioničara, krčmara u kavanara u Đakovu« iz 1910. Pravila je vlada odobrila 30. srpnja 1910. što znači da su tiskani u drugoj polovici godine.

U »Hrv. pučkim novinama« br. 47. od 1. siječnja 1910. godine objavljena je ova bilješka:

»Nova knjigotiskara Kraljević i dr. u Đakovu, preporučuje se slavnim oblastima i obćinama, te župnim i ostalim uredima kao i slavnom obćinstvu za izradnju svih vrsti tiskanica«.

Ključna je riječ u ovom tekstu *nova* knjigotiskara, što znači nedavno osnovana.

Tome treba pridodati i citat iz »Hrv. pučkih novina« br. 109. od 10. IX. 1911. Kada je, naime, Kraljević počeo tiskati te novine, odlučili su mađaroni »da unište jednoga početnika-obrtnika« (tj. Kraljevića, o čemu poslije). Iz formulacije »početnika-obrtnika« može se zaključiti da je Kraljević prije kratkog vremena osnovao tiskaru, što opet ide u prilog godini 1909.

Na osnovi ta tri elementa zaključujem da je tiskara Kraljević i drug osnovana 1909. godine.

Tiskara se nalazila u Kraljevićevoj obiteljskoj kući u Osječkom sokaku, danas ulica JNA 26. Osim sjećanja starijih Đakovčana, svjedoči o tome i Ivan Ribar:

»Kancelariju sam otvorio u kući Pavića preko od bivše kuće Dr. Švarcmajera, a sada liječnika dr. Mika. ... U nepo-

⁶⁶ I. Ribar, Đakovo nekada, Đakovački list 30, 12. IX 1953.

Zadruga svratištara, gostioničara krč-
mara i kavanara u Djakovu.

Str. gl. knj. _____

Ime i prezime _____

rodjen _____

u _____

Boravište _____

DJAKOVO
TISAK KRALJEVIĆ I DRUG
1910.

S . 10. »Pravila zadruge svratištara, gostioničara, krčmara, i kavanara u
Đakovu«, prva do sada poznata knjiga iz Kraljevićeve tiskare

srednom susjedstvu kancelarije, u dvorištu Pave Kraljevića, imali smo tiskaru Moce Kraljevića gdje su se tiskale naše novine, letci, brošure i sve ono što je bilo potrebno za izbornu agitaciju«. (I. Ribar, Đakovo nekada, tekst prije točkica objavljen je u »Đak. listu« br. 47. a nakon točkica u br. 48.).

Između tadašnje Pavićeve kuće (danas ulica JNA 20) i Kraljevićeve bila je smještena samo jedna kuća koja je tada pripadala obitelji Štajduhar. Tako je Ribar odista bio u Kraljevićevoj neposrednoj blizini. Stoga nije u pravu Mirko Marković kada tvrdi, u inače dragocjenoj raspravi »Đakovo i Đakovština«, da se rod Kraljevića iz te kuće iselio 1899. Markoviću se potkrala još jedna pogreška kada je ustvrdio da je Matijin brat Ivan umro kao bogoslov 1886.⁶⁷ Uistinu je on te godine zaređen a poživio je još dosta godina. Pred I. svj. rat živio je u Zemunu kao »kateheta u kr. realnoj gimnaziji i kr. trgovačkoj akademiji«; godine 1914. objavio je u Kraljevićevoj tiskari knjigu »Propovijedi az sve nedjelje u crkvenoj godini«.

Matija Kraljević, zvan Moco, rođen je 13. rujna 1875. u Đakovu. Bijaše posljednje, šesto, dijete u obitelji krojača Antuna Kraljevića (1836.—1909.). Mati mu je bila Marija r. Ferić (1837.—1886.). Dvije sestre (Albina i Franjka) umrle su u mladosti, tako da su ostala četiri brata: Šimo (r. 1861.), Ivan (r. 1864.), Pavao (r. 1872.—1923.) i Matija. Obiteljska kuća nalazila se u damašnjoj ulici JNA 26.⁶⁸

O Kraljevićeveu životu nema mnogo podataka. Zna se da je 1911—13. bio tajnik Mjesne organizacije Saveza hrv. obrtnika u Đakovu. Žena mu se zvala Marija (1884.—1961. djevojačko prezime nije poznato). Matija Kraljević umro je 1945. i sahranjen je u obiteljskoj grobnici na đakovačkom groblju, zajedno sa ženom i sinom Pavom, nastavnikom i poznatim đakovačkim sportskim radnikom.

Poznato je kako je Bruck bio mađaron te je izdavao i novine u tom duhu. Kraljević bijaše jugoslavenski orijentiran, pristalica hrvatsko-srpske koalicije, »uvjereni i nesebični demokrat, dobar patriot i ugledan đakovački građanin« koji »nikakve materijalne koristi ... nije imao od tih novina, već samo materijalnu štetu«. (I. Ribar, Đakovo nekada, Đak. list 30.).

⁶⁷ M. Marković, isto, str. 206.

⁶⁸ M. Marković, isto, str. 206. i matica rođenih za godinu 1875.

Kraljević je, kao što sam spomenuo, počeo tiskati »Hrvatske pučke novine« 1. svibnja 1909. Đakovački mađaroni pokušali su od početka omesti i uništiti te novine, ali bez uspjeha. Nade su im porasle 1910. godine dolaskom novoga đakovačkog biskupa Ivana Krapca koji je bio poznati mađaron. Sada se zaprijete mađaroni Kraljeviću da će izgubiti posao s općinama, ako ne prestane tiskati novine. Treba znati da je Kraljević snabdijevao općine, urede i škole raznim tiskanicama i sl. Pod pritiskom morao je đakovački tiskar popustiti. Tako su »Hrvatske pučke novine« tiskane od br. 109. (10. rujna 1911. godine) u Vinkovcima, u Rottovoj štampariji. O toj metodi zastrašivanja pisale su novine u broju 109.:



Sl. 11. Grobnica đakovačkog tiskara Matije Kraljevića u Đakovu

»Dolaskom biskupa dra. Ivana Krapca, a najpače kandidaturom i izborom mađarona Radičevića ponarastle su nade i đakovačkim mađaronima. . .

Savjest ih nije pekla, kad su odlučili doći do časti i tako, da unište i jednoga početnika-obrtika. Upotrijebiše na oko lijepu formu i savjetovali su tiskaru Kraljeviću da bi mogao izgubiti posao općina, ako će i nadalje tiskati 'Hrvatske pučke novine'. Kad smo mi to saznali, nijesmo htjeli jednog obrtika

da uništimo, primili smo njegov odkaz na znanje, pa je današnji broj već izašao u Vinkovcima».

»Hrv. pučke novine« tiskane su u Vinkovcima osam mjeseci. Od broja 130. (4. svibnja 1912.) prelaze u Đakovo, ponovno u Kraljevićevu štampariju. Kod Kraljevića su tiskane sve do kraja 1913. godine kada prestaju izlaziti. Zamijenile su ih odmah »Đakovačke hrvatske pučke novine« koje su također štampane kod Kraljevića. Prvi broj izašao je 7. XII. 1913. a posljednji, 34., 25. VII. 1914.

O Matiji Kraljeviću značajne obavijesti ostavio je Ivan Ribar u svojim, ovdje češće citiranim, uspomena iz đakovačke prošlosti.

»Kraljevićeva tiskara ... odigrala je u starom Đakovu jednu vrlo važnu ulogu u đakovačkom političkom i društvenom životu. Možda nijedne provincijalne novine, kojih je tada bilo dosta, po raznim većim mjestima, nijesu vršile jači utjecaj, nego što su ga vršile novine tiskane u Kraljevićevoj tiskari. ... Čim sam došao u Đakovo, s njim sam se upoznao, a Đakovačke novine povezale su nas u nerazdvojno prijateljstvo i drugarstvo.« (Đak. list 30.).

Ribar također ističe kako Kraljević nije imao mnogo koristi štampajući novine:

»Moram ovdje ponovno naglasiti, da je moj prijatelj Moca imao slabe materijalne koristi od Udružene opozicije. Naprotiv imao je štetu. U to vrijeme općine, uredi, škole, nisu se smjele ni približiti tiskari Mocinoj, jer ona je bila, kako ju je okrstio brat Lovre Radičevića ... stjecište nevjernika i buntovnika.« (Đak. list 48., 16. I. 1954.).

U velikim teškoćama našao se Kraljević kada je 1912. godine Slavko Cuvaj (o Cuvaju vidi bilješku 27) proglašen komesarom. Između ostaloga, »on je zaveo preventivnu cenzuru za sve štampane stvari, te kauciju za izlaženje novina i to u visokom iznosu. ... Za novine koje su izlazile svakog tjedna jednom, kao što su izlazile naše đakovačke pučke novine, kaucija je iznosila 3.000 kruna, za ono vrijeme vrlo velik novac, jer se za njega mogla tada kupiti malena kuća u Đakovu.« (I. Ribar, isto, Đak. list 91, 13. I. 1954.).

Budući da je Ribar uspio skupiti novac za kauciju, novine su mogle dalje izlaziti. Tiskane su, kao što je već poznato, u Kraljevićevoj tiskari. Zbog toga je protiv njega pokrenuta nova mađaronska kampanja da ga se uništi i onemogući; između ostaloga i na taj način što nije dobivao narudžbe za tiskanice.

»Prisutni Moca Kraljević primio se bez prigovora odgovornog posla, da štampa i dalje naše novine, iako je znao da po narodbi komesara Čuvaja za sadržaj lista odgovaraju pored pisca i urednika i članovi njegove tiskare, kao i on lično. No, pored ove odgovornosti Moca je znao da će pretrpjeti i veliku materijalnu štetu, jer će kotarski predstojnik narediti, da se sve općinske, kotarske i školske tiskarnice i ostale školske potreboće imaju štampati isključivo u knjižari Bruk, a da i ne govorimo o tome, da je i direktor vlastelinstva biskupije već naredio da se i njihove tiskarnice imaju štampati u knjižari Bruk. Dakle bojkot, no Moca ga je hrabro primio i izdržao ne bojeći se ni prijetnja, koje su mu dostavljane bilo od strane oblasti i vlastelinstva preko građana koji su bili blizu Krapcu, Radičeviću i kotarskom predstojniku«. (I. Ribar, isto, Đak. list 91.).

Iz dokumenata i sjećanja koji su danas poznati vidljivo je da su protiv đakovačkog tiskara pokrenute dvije kampanje: 1910. godine (kada je Krapac postao biskup) i 1912. godine (za Čuvajeva komesarijata). U oba slučaja razlozi su bili politički. Trebalo je uništiti ili suzbiti opoziciju pa su se na udaru našle »Hrvatske pučke novine« i njihov tiskar, Matija Kraljević. Pri tome nisu birana sredstva i najjačim argumentom postala je prijetnja »da bi mogao izgubiti posao«. Kraljević ga je i izgubio što je štetilo razvoju tiskare. Njegova štamparija bijaše najmanja u Đakovu a jedan je uzrok sigurno i ta kampanja. Najveću korist iz svega toga izvukao je, naravno, Makso Bruck. Općine i škole koje su do sada štampale svoje tiskarnice kod Kraljevića, naručivale su od sada, naredbom kotarskog predstojnika, kod Brucka.

U Kraljevićevoj tiskari objavljeno je neobično malo knjiga. Uspio sam registrirati samo sedam knjiga.

Prve poznate knjige iz Kraljevićeve tiskare potječu iz 1910. godine. To su ove tri knjige: »Breznica i njezina prošlost«, »Za kralja i dom« J. Žerava i »Pravila zadruge svratištar, krčmara i kavanara u aĐkovu« (koja se sačuvala u Muzeju Đakovštine). Sve što znamo o prvim dvjema knjigama jest ova bilješka »Hrv. pučkih novina« (br. 56., 15. V. 1910.):

»*Breznica i njezina prošlost.* Tiskom i nakladom tiskare Kraljević i drug izišla je pod gornjim naslovom vrlo zgodna knjižica. Prolistali smo je te nam se veoma sviđa. Ponajprije donosi imena nekih bolesnika, koji su na nosiljci ili na štapovima došli u Breznicu da se kupaju a otišli za kratko vrijeme zdravi. Za tim nam se pjesničkim načinom pričaju razne zgode

iz prošlosti kao n. p. Djevičanski izvor, Zorana, Majčino srce, Plemići Dujanovići-ratkovdoljski, Marjanovo blago. Sve su to zanimive pripovijetke. Kad se uzme knjižica u ruke, ne pušta se, dok ju nismo pročitali. Preporučamo ovu knjižicu toplo, a jer joj je cijena neznatna — 50 fil. uvjereni smo, da će je svatko nabaviti, koga zanima prošlost onog romantičnog kraja naše krasne Đakovštine.

Za kralja i dom. Tiskom iste knjižare izišla je malena knjižica, namijenjena mladeži i narodu. Sam naslov kaže o čemu knjižica govori. Tko prati književni rad pisca ove knjižice J. Žerava i tko je pročitao 1. svezak istog djela, znade kakovim je poletnim i lijepim jezikom pisana. Cijena joj je samo 40 fil. Preporučamo ju roditeljima i učiteljima, da ju nabave kao nagradnu knjižicu. Dobiva se u knjižari Molnara u Đakovu«.

Slijedeća poznata knjiga tiskana je 1913. godine. To je četvrta knjiga pučkog i prosvjetnog pisca i učitelja (službovao u Lev. Varoši i Vrpolju) Josipa Žerara (r. 1868.) koju je objavio u đakovačkim tiskarama: »Spomen-spis od 1813—1913. u proslavu stogodišnjice opstanka 'Ceha' đakovačkih obrtnika«. Spomenici je autor dodao »igrokaz u spomen stogodišnjice«: »Prije sto godina« (str. XIV).

Iduće, 1914., godine u Kraljevićevoj tiskari su objavljene tri knjige: »Pravila 'Hrvatskog sokola u Đakovu'«, »Izvještaj više pučke škole, niže pučke dječjačke i šegrtske škole« i »Pripovijedi za sve nedjelje u crkvenoj godini« Ive Kraljevića.

VIII.

Na kraju treba nešto reći i o tiskarskim radnicima, njihovim kvalifikacijama, tehničkom uređenju tiskara i organizaciji rada.

Najraniji podaci nalaze se u godišnjim izvještajima šegrtske škole u kojima su zabilježena imena tiskarskih i slagarskih naučnika. U šest školskih godina (1892/3., 1893/4., 1896/7., 1899/900., 1907/8. i 1913/4.), koliko je izvještaja poznato, školovalo se u đakovačkoj šegrtskoj školi 23 tiskarskih naučnika. Od toga su devetorica tiskari, petorica slagari, trojica slovoslagari i dvojica knjigotiskari. Za četvoricu naučnika se ne zna koji su zanat izučavali (u izvještaju za 1913/4. jer su ispisani samo opći podaci). Od devetnaest naučnika trinaestorica su radili u biskupijskoj a šestorica u Bruckovoj tiskari.

Dragocjenih podataka nalazimo u djelu V. Bukšega i S. Boranića »Cjениčni odnošaji knjigotiskarskoga radništva u

Hrvatskoj i Slavoniji« (Zagreb, 1910.). U đakovačkim tiskarama radilo se dnevno 9 (Biskupijska i Kraljevićeva) i 10 sati (Bruckova tiskara). Devetsatno radno vrijeme prevladavalo je tada jer je 75 štamparija radilo toliko. Samo 22 tiskare, među kojima je i Bruckova, radile su 10 sati. Posebni satovi plaćali su se 2 i pol filira od krune (Biskupijska i Kraljevićeva) odnosno 40 filira po satu kod Brucka. Pogon je bio ručni (opet Biskupijska i Kraljevićeva) i benzinski (Bruck) a rasvjeta petrolejska u sve tri tiskare.

U tiskarama je zaposleno slijedeće osoblje:

Biskupijska tiskara:	pomoćnici — 1 slugar i 1 švajcerdegen naučnici — 1 slugar i 1 švajcerdegen i 1 pomoćni radnik Ukupno 5
Bruckova tiskara:	pomoćnici — 1 švajcerdegen naučnici — 5 švajcerdegena Ukupno 6.
Kraljevićeva tiskara:	pomoćnici — 1 švajcerdegen naučnici — 1 slugar 1 pomoćno osoblje Ukupno 3.

Sveukupno je u đakovačkim tiskarama radilo 14 radnika (3 švajcerdegena, 1 slugar, 8 naučnika i 2 pomoćna radnika).

Tiskare su imale ove strojeve:

Biskupijska tiskara: 3 tiskarska (1 brzotisni, 1 amerikan-ka i 1 ručna preša) i 2 pomoćna (1 stroj za rezanje papira i 1 mali pomoćni stroj).

Bruckova tiskara: 5 tiskarskih (2 brzotisna, 2 amerikanke i 1 ručna preša).

Kraljevićeva tiskara: 2 tiskarska (1 brzotisni i 1 ameri-kanke) i 2 pomoćna (1 za rezanje papira i 1 mali pomoćni stroj).

Sveukupno je bilo u đakovačkim tiskarama 10 tiskarskih strojeva (4 brzotisna, 4 amerikanke i 2 ručne preše) i 4 pomoćna stroja (2 za rezanje papira i 2 pomoćna stroja); sлагаćih strojeva nije bilo.

Na osnovi ovih podataka može se zaključiti da su Bisku-pijska i Bruckova tiskara pripadale tadašnjim srednjim tis-karama u Hrvatskoj a da je Kraljevića bila manja.⁶⁹

⁶⁹ Kada je ova rasprava već bila u tisku, objavljena je knjiga M. Malbaše »Povijest tiskarstva u Slavoniji« (Zagreb, 1978.) u kojoj autorica na str. 98—101 govori i o đakovačkim tiskarima. Zbog nedo-statka vremena nije ta knjiga uzeta u obzir. To ću učiniti drugom pri-likom.

BIBLIOGRAFIJA

Bibliografije đakovačkih tiskara prije I. svj. rata, kao i poslije, nije do sada bilo. Jedino su Pavić i Čepelić u knjizi o Strossmayeru (str. 236 i 239) naveli dvadesetak izdanja biskupijske tiskare do godine 1900. Ovo je, prema tome, prva bibliografija đakovačkih tiskara prije 1914. godine. U njoj ima, zbog toga, pogrešaka a uvjeren sam da veliki broj naslova nije upisan. Stoga bih molio svakoga onoga koji posjeduje kakvu knjigu štampanu u Đakovu, da je posudi autoru ove rasprave ili pokloni Muzeju Đakovštine kako bi naša bibliografija bila što potpunija.

U popisu donosim i ona izdanja koja nisam imao u rukama, ali sam ih pronašao u literaturi. To sam svagdje naznačio. Knjige su pronađene u ovim javnim i privatnim knjižnicama: Muzej Đakovštine u Đakovu, Bogoslovno sjemenište u Đakovu, Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Hrv. pedagoški muzej u Zagrebu, priv. knjižnice dr M. Horvata u Vrpolju, S. Horvata i I. Germovšeka u Đakovu te autora ove rasprave.

U idućem broju ovoga zbornika bit će objavljena povijest đakovačkih tiskara između dva rata, kao i dopuna ovoj bibliografiji.

Nadam se da će ova bibliografija biti skroman doprinos hrvatskoj retrospektivnoj bibliografiji.

1881.

1. *Osvetnici VI. Hadži Lojina krajina — Spomen Sarajevu godine 1878. Pjesma od RADOVANA.*
U Đakovu. Tiskom biskupijske tiskare, 1881, str. 90,8°
2. *Kratki nauk.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1881. (prema Glasniku 8, 1881.)
3. *Obrednik za porabu pri podjeljivanju svetotajstva posljednje pomasti, pri pogrebnih i inih crkvenih funkcijah.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1881. (prema Glasniku 8, 1881.)
4. *Dobra kršćanska majka. Za puk napisao IZIDOR F. PAULIĆ župnik privlački.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1881, str. 128,8°
5. *Bosanska provincija (Calendarium Romano-Seraphicum).*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1881. (prema Pavić—Čepelić, isto, 236)

1882.

6. *Pjesma prigodom posvećenja nove stolne crkve u Đakovu dne 1. listopada god. 1882. izpjevana po O. M. NEDIĆU, BOŠNJANINU.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1882, str 7,8°
7. *Korizmena okružnica (Encyclica) JOSIPA JURJA STROSSMAYERA biskupa bosansko-sriemskog za godinu 1882. »O sjedinjenju crkve istočne sa zapadnom«.*
U Đakovu, tisak biskupijske tiskare, drugo izdanje, 1882, str 122,8°

8. GRGO MARTIĆ, *Osvetnici knjiga IV.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1882. (prema Pavić—Cepelić, isto, 236)
9. *Pokorno diete ili uputa malenim pri svetom otajstvu pokore i svetoj pričesti.*
Đakovo, naklada i tisak biskupijske tiskare, 1882. (prema Glasniku 7, 1882.)
10. *Izveštaj obće pučke dječačke učione u Djakovu, koncem škol. god. 1881/2.*
U Đakovu, biskupijska tiskara, 1882, str. 31, 8°

1883.

11. *Život fra Marijana Sunjića, njegdašnjega biskupa Panade i namjestnika apostolskoga u Bosni. Spjevao u devet pjevanja O. MARTIN NEDIĆ, TOLISANIN.*
Nakladom pišćevom. U Đakovu. Tisak biskupijske tiskare, 1883, str. 110, 8°
12. *Izveštaj obće pučke dječačke učione u Djakovu koncem škol. god. 1882/3.*
U Đakovu, tiskom biskupijske tiskare, 1883, str. 31, 8°
13. FRANJO NEDIĆ, *Jura specialia.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1883. (prema Pavić—Cepelić, isto, 236)
14. *Novi vienac bogoljubnih molitava i crkvenih pjesama za katolički hrvatski puk biskupija bosanske i sriemske.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1883. (prema Glasniku 24, 1882.)

1884.

15. *Stanje redodržave Bosne Srebrne poslje pada kraljestva bosanskoag pak do okupacije: U četiri vijeka. Napisao: Fra MARTIN NEDIĆ, TOLISANIN, isluženi definitur i provincijal iste redodržave.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1884, str. 123,8°
16. *Božićni darak s badnjačkom i trikraljevskom koledom i sedam novih pjesmica Božića — kralja Isusa Krista slavi, a bogoljubne pjevajuće mladeži božićnoj zabavi posvetio: ILIJA OKRUGLIĆ, svećenik biskupija bosanske i sriemske.*
Đakovo, tisak i naklada biskupijske štampare, 1884, str. 35,8°
17. *Besjeda biskupa JOSIPA JURJA STROSSMAYERA, rečena u svetčanoj sjednici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 9. studenoga 1884. prigodom otvorenja »Strossmayerove galerije slika«.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1884, str. 32,8°
18. *Izveštaj obće pučke dječačke učione u Djakovu koncem šk. god. 1883/4.*
U Đakovu, tiskom biskupijske tiskare, 1884, str. 32,8°

19. F. BERTIĆ, *O obстоjanju ergele u Đakovu*.
Đakovo, biskupijska tiskara, 1884. (prema Marković, Đakovo i
Đakovština, 287.)
20. MARTIN NEDIĆ, *Život Marijana Šunjića*.
Đakovo, biskupijska tiskara, 1884. (prema Pavić—Cepelić, isto, 236)

1885.

21. *Sedam besjeda o dostojanstvu besmrtno duše u stolnoj đakovačkoj
crkvi besjedio o velikom postu 1884. Dr. J. RIEGER.*
Đakovo, naklada i tisak biskupijske tiskare, 1885, str. 107,8°
22. *Žiće svetoga Metoda apoštola slavenskih naroda i arcibiskupa
panonsko moravskoga. Uspomena na tisućljetnicu njegove blažene
smrti. Izdao dr. J. RIEGER.*
Đakovo, tisak i naklada biskupijske štampare, 1885, str. 171+8,8°
23. JOSIP JURAJ STROSSMAYER, *Korizmena poslanica*, P. o. iz Glas-
nika 3, 1885.
Biskupijska tiskara u Đakovu, 1885, str. 60,4°
24. *Seoske bajke i bajalice. Crtice od NIKOLE TORDINCA. Pretiskano
iz »Pozora« i »Vijenca«.*
U Đakovu, tisak biskupijske tiskare, 1885, str. 136,8°
25. *Strossmayeruna rođendan (prilikom — KP) sedamdesetgodinjiće
4. veljače 1885.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1885, str. 7,8°
26. *Izveštaj obće pučke dječičke učione u Đakovu koncem škol.
god. 1884/5.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1885, 8°
27. *Calendarium perpetuum et premium officiorum dioecesis Bos-
niensis et Sirmiensis A. S. R. C. approbatum.*
Diakovae, suptibus dioecesis. Typus typographiae Dioecesanae,
MDCCCLXXXV.
28. *rPavila društva Chevra Kadischa u Đakovu.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1885, (prema M. Matbaša, Zbornik Đa-
kovštine I, 1976, str. 472)

1886.

29. *Bijedni Novak (Rene od Chateabrianea). Pripovjedka spjevao fra
GRGO MATIĆ.*
U Đakovu, tisak i naklada biskupijske tiskare, 1886, str. 58,8°
30. *Osvetnici I. Obrenov. Događaj iz godine 1857. od NENADA POZ-
NANOVIĆA.*
II. izdanje, Đakovo, tisak i naklada biskupijske tiskare, 1886,
sstr. 109,8°

31. *Pravedni Josip, sin Jakova patriarha. Spjevao pop PETAR VULETIĆ KASTELJANIN. Preradio fra GRGO MARTIĆ.*
U Đakovu, naklada i tisak biskupijske štampare, 1886, str. 80,8°
32. JOJIP JURAJ STROSSMAYER, *Korizmena okružnica.*
Tisak biskupijske štampare u Đakovu, str. 60, 1886, 4°
33. *Izvjestaj obće pučke dječačke učione u Đakovu, koncem škol. god. 1885/6.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1886, str. 39,8°

1887.

34. *Obrana Biograda godine 1456. Slavje svetoga Ivana Kapistranskoga. Spjevao fra GRGO MARTIĆ.*
Đakovo, tisak i naklada biskupijske tiskare 1887, str. 81,8°
35. *Osvetnici II. Luka Vukalović. I. Boj na Grahovcu na Spasovdan godine 1858. Pjesma od RADOVANA.*
II. izdanje, Đakovo, tisak i naklada biskupijske tiskare, 1887, str. 218,8°
36. *Prigodom slave dvjestogodišnjice oslobođenja Herceg-Novog (Castelnuovo) od iga turskoga. 30. rujna MDCCCLXXXVII. spjevao SIMEON PJEROTIĆ.*
U Đakovu, nakladom pisca, tisak biskupijske tiskare, 1887, str. 35,8°
37. JOSIP JURAJ STROSSMAYER, *Korizmena poslanica.*
Tisak b. tiskare u Đakovu, 1887, str. 68,4°
38. *Izvjestaj obće pučke dječačke učione u Đakovu, koncem škol. god. 1886/7.*
U Đakovu, tiskom biskupijske tiskare, 1887, str. 39,8°
39. *Sbor duhovne mladeži, Agata ili prva sveta pričest.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1887, (prema Pavić-Cepelić, isto, 236)

1888.

40. *IV. uspomene na stari Brod zabilježio oko godine 1838. I. A. BRILIĆ bivši građanin i trgovac brodski, izdao mu sin Dr. IG. BRILIĆ građanin i odvjetnik u Brodu.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1888., str. 68,8°
41. *V. uspomene na stari Brod zabilježio oko godine 1836. I. A. BRILIĆ bivši građanin i trgovac brodski, izdao mu sin Dr. IG. BRILIĆ građanin i odvjetnik u Brodu.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1888, str. 63+30,8°
42. *Sastanak vila na Velebitu, u Trnavi i Đakovu prilikom petdesetljetnog slavlja zlatne mise preuzvišenoga i presvjetloga gospodina Josipa Jurja Strossmayera, biskupa bosansko-sriemskoga, najve-*

čega dobrotvora hrvatskoga naroda, o Josipovu kao imendanu istoga godine 1888.

Đakovo, tisak i naklada biskupijske tiskare, 1888, str. 39,8°

43. *Izveštaj obće pučke dječačke i šegrtske škole u Đakovu koncem škol. godine 1887/8.*
U Đakovu, tiskom biskupijske tiskare, 1888, str. 43,8°

1889.

44. **JOSIP JURAJ STROSSMAYER**, *Korizmena poslanica.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1889, str. 50,4°
45. *Izveštaj o djevojačkih učionah u samostanu milosrdnica Svetoga Križa koncem škol. god. 1888/9. U Đakovu 28. srpnja 1889.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1889, str. 31,8°
46. *Izveštaj obće pučke dječačke i šegrtske škole u Đakovu, koncem škol. god. 1888/9.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1889, str. 47,8°
47. *Pravila izraelitičke bogoštovne občine u Đakovu.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1889. (prema M. Malbaša, isto, str. 472)

1890.

48. *Duhovni govori na sve zapovjedne svetkovine. Dozvolom i odobrenjem Prečastnoga Ordinarijata Đakovačkoga izdao IVAN BEČIĆ, profesor u sjemeništu.*
U Đakovu, tisak biskupijske tiskare, 1890, str. 286,8°
49. *Izveštaj o djevojačkih školah u samostanu milosrdnica (Svetoga Križa) koncem škol. god. 1889/90. U Đakovu 9. kolovoza 1890.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1890, str. 55,8°
50. *Izveštaj obće pučke dječačke i šegrtske škole u Đakovu, koncem škol. god. 1889/90.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1890, str. 42,8°

1891.

51. *Seoska pripoviest. Pripoviest iz života hrvatskog seljaka u Slavoniji. Napisao JOSIP LOVRETIĆ.*
U Đakovu, tisak biskupijske tiskare, 1891, str. 296,8°
52. *Arijanstvo u biskupiji sriemskoj. Napisao MATIJA PAVIĆ.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1891, str. 49,8°
53. **JOSIP JURAJ Božjom i apoštolske Stolice milošću Biskup Bosansko-Đakovački i Srijemski, Korizmena poslanica. P.o. iz Glasnika 2. 1891.**
Tisak biskupijske tiskare u Đakovu, 1891, str. 9—58,4°

54. *Izvještaj obće pučke dječjačke i šegrtske škole u Đakovu koncem škol. god. 1890/91.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1891, str. 59,8°
55. *Izvještaj o djevojačkim učionah u samostanu milosrdnica Svetoga Križa koncem škol. god. 1890/1. U Đakovu dne 28. srpnja 1891.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1891, str. 72,8°
56. *Izkaz poslovanja i razmjera Štedionice u Đakovu za upravnu godinu 1890, tečaj XX.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1891. (prema M. Malbaša, isto, str. 471)

1892.

57. *Izvještaj o djevojačkim školah u samostanu milosrdnica Svetoga Križa koncem škol. god. 1891/2. U Đakovu 31. srpnja 1892.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1892, str. 42,8°

1893.

58. *JOSIP JURAJ biskup bosansko-đakovački i sriemski, Korizmena poslanica. Razmatranje pred svetim križem. P.o. iz Glasnika 1893.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1893, str. 9—55,4°
59. *Novi vienac molitava i bogoljubnih pjesama za hrvatski katolički puk biskupije bosanske i sriemske.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1893, str. 151+1 slika, 8°
60. *Godišnje izvješće niže pučke dječjačke i šegrtske škole u Đakovu. Koncem škol. god. 1892/3.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1893, str. 44,8°
61. *Izvjeshće djevojačkih škola u samostanu milosrdnica Svetoga Križa koncem škol. god. 1892/3. U Đakovu 23. srpnja 1893.*
U Đakovu, tisak biskupijske tiskare, 1893, str. 33,8°

1894.

62. *JOSIP JURAJ Božjom i apoštolske Stolice milošću Biskup Bosansko-Đakovački i Sriemski, Korizmena okružnica. P.o. iz Glasnika 2, 1894.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1894, str. 9—40,4°
63. *Izješće djevojačkih školah u samostanu milosrdnica »Svetoga Križa« koncem škol. god. 1893/4. Đakovo 15. srpnja 1894.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1894, str. 35,8°
64. *Izvjeshće o nižoj dječjačkoj i šegrtskoj školi u Đakovu koncem školske godine 1893/4. Đakovo 15. srpnja 1894.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1894, str. 42,8°
65. *Directorium dioecesium Bosnensis et Sirmiensis pro anno domini MDCCCXCV.*
Diacovae, Typographia dioeciesana, 1894, str. 125+7,8°

66. *Knjžica za članove Bratovštine Presv. Srca Isusova. Pravila iste bratovštine uza to i Mjesečna pobožnost s devetnicom na čast Presv. Srcu Isusovu. Odobrio: prečastni Ordinarijat Đakovački. Đakovo, tisk biskupijske tiskare, 1894, str. 30,16°*

1895.

67. *Izvješće djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetoga križa« koncem škol. god. 1894/5. Đakovo 30. lipnja 1895. Đakovo, tisk biskupijske tiskare, 1895, str. 44,8°*
68. *Sbor duhovne mladeži, Angjelina. Đakovo, biskupijska tiskara, 1895. (prema Pavić-Cepelić, isto, 236)*
69. *Pogrebno društvo u Vrpolju. Đakovo, biskupijska tiskara, 1895. (prema M. Malbaša, isto, 472)*
70. *Pravila Prvog Gorjanskog pogrebnog društva u Gorjanu. Đakovo, biskupijska tiskara, 1895. (prema M. Malbaša, isto, 472)*

1896.

71. *O jedinstvu crkve. (govor pape Lea XIII.) Đakovo, biskupijska tiskara, 1896, str. 18,8°*
72. *Pjesmice za igru u kolu spjevao JOSIP LOVRETIĆ. U Đakovu, tiskom biskupijske tiskare, 1896, str. 160+1,4°*
73. *JOSIP JURAJ STROSSMAYER, Božjom i apoštolske stolice milošću Biskup Bosansko-Đakovački i Srijemski, Korizmena poslanica. P.o. iz Glasnika Đakovo, biskupijska tiskara, 1896, str. 29,4°*
74. *Izvješće o nižoj dječjačkoj i šegrtskoj školi u Đakovu koncem škol. god. 1895/6. Tisk Makse Brucka u Đakovu, 1896, str. 41,8°*

1897.

75. *JOSIP JURAJ STROSSMAYER, Božjom i apoštolske Stolice milošću Biskup Bosansko-Đakovački i Srijemski, Korizmena okružnica. P.o. iz Glasnika 3, 1897. Đakovo, biskupijska tiskara, 1897, str. 31,4°*
76. *Pravila Marijanske Kongregacije »Neoskrvrnenog začeca« Bl. Djev. Marije u đakovačkom sjemeništu. Dozvolom preč. Ordinarijata. Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1897, str. 23,16°*
77. *Pouka o karmelitskom škapularu b.d. Marije. Izdao: Sbor duhovne mladeži đakovačke. Đakovo, biskupijska tiskara, 1897, str. 104+1 slika, 16°*

78. *Izvješće djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetoga križa« koncem škol. god. 1896—7. Đakovo 27. lipnja 1897.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1897, str. 56,8°

79. *Izvješće o nižoj dječjačkoj i šegrtskoj školi u Đakovu koncem škol. god. 1896—7.*
Tisak Makse Brucka u Đakovu, 1897, str. 46,8°

1898.

80. *Izvješće djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetoga Križa«. Koncem škol. god. 1897—8. Đakovo 28. lipnja 1898.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1898, str. 36,8°

81. *Schematismus cleri dioecesisium Bosnensis seu Diacovensis et Syrmienensis canonice unitarum pro anno a Christo nato 1898.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1898, str. 95,8°

1899.

82. *Izvješće djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetog Križa«. Koncem školske godine 1898—99. Đakovo 28. srpnja 1899.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1899, str. 59,8°

83. *Pouka o karmelitskom škapularu. Treće izdanje.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1899. (prema Pavić-Cepelić, isto, 239)

1900.

84. *Instructio pro Vice-Archi-Diaconis.*
Diacovae, Typographia Dioecisana, 1900, str. 12,8°

85. *Izvješće djevojačke škole u samostanu sestara »Svetoga Križa«. Koncem školske godine 1899—1900. Đakovo 28. lipnja 1900.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1900, str. 43,8°

86. *Schematismus cleri dioecisium Bosnensis seu Diacovensis et Sirmiensis canonice unitarum pro anno a Christe nato 1900.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1900, str. 160,8°

87. *Izvješće o nižoj dječjačkoj i šegrtskoj školi u Đakovu koncem školske godine 1899—1900.*
Tisak Makse Brucka, Đakovo, 1900, str. 40,8°

1901.

88. *Klin se klinom izbija. Vesela igra u četiri čina. Napisao: JOSIP LOVRETIĆ.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1901, str. 60,8°

89. *Ujak Perica Rajkov. Napisao: JOSIP LOVRETIĆ.*
Biskupijska tiskara u Đakovu, 1901, str. 28,8°
90. *Rieč Božja izrečena pravovjernomu puku u stolnoj crkvi Đakovačkoj po Preuz. g. Biskupu JOSIPU JURJU STROSSMAYERA na blagdan Prvaka Apostolâ Petra i Pavla, prigodom posvete ciele biskupije Bosansko-Sriemske Presv. Srcu Isusovu.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1901, str. 41,12°
91. *Izvjješće djevojačke škole u samostanu sestara »Svetoga Križa«. Koncem školske godine 1900—1901. Đakovo 28. lipnja 1901.*
Đakovo, tiskom Makse Brucka, 1901, str. 45,8°

1902.

92. *Na povratku. Crtice sa obale Save. Napisao: ANDRO KRBAVAC. Preštampano iz »Hrv. Branika« od 4. do 6. broja 1902.*
Tisak biskupijske tiskare u Đakovu, 1902, str. 21,16°
93. *Knjižica za članove Bratovštine Presv. Srca Isusova. Pravila iste bratovštine uza to i Mjesečna pobožnost s devetnicom na čast Presv. Srcu Isusovu. Odobrio: Prečastni Ordinarijat Đakovački.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1902, str. 30+1,16°
94. *Izvjješće djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetog Križa«. Koncem školske godine 1901—1902. Đakovo 28. lipnja 1902.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1902, str. 40,8°

1903.

95. *Hrvatske narodne pjesme (junačke). Pjevao ih Perkan Karaivan Pavić, popisao i izdao MILKO CEPELIĆ sa slikom pjevača.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1903, str. 360,8°
96. *Preces Matutinae et Vespertinae in usum Alumnorum seminarii Diacovensisa Ad Virginem Immaculate Conceptam.*
Diacovae, E Typographia Dioeciesana, 1903, str. 96,16°

1904.

97. *Izvjješće djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetoga Križa«. Koncem školske godine 1903—1904. Đakovo 26. lipnja 1904.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1904, str. 46,8°
98. *Schematismus renerabilis cleri dioecesium Bosnensis seu Diacovensisa et Sirmiensa canonice unitarum pro anno a Christo nato 1904.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1904, str. 106,8°

99. *Pravila društva: »Kršćanskih majka« u Budrovcima. Utemeljeno na Spasovo, dne 12. svibnja g. 1904. Odobrio: Prečasni Ord. Đak. Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1904, str. 18,16°*
100. ALEKSANDAR ZAVORIĆ-DMITROVSKI, *Nihilista. Novela sa rus-koga prevedena.* Đakovo, nakladna knjižara Maksa Brucka, 1904, str. 99,8°
101. *Nevina u ludnici ili utvora Sokolgradska. Pučki roman. Dio I.* Đakovo, tisak i naklada knjižare Maksa Brucka, 1904, str. 1194,8°
102. *Nevina u ludnici ili utvora Sokolgradska. Pučki roman. Dio II.* Đakovo, tisak i naklada knjižare Maksa Brucka, 1904, str. 1222,8°

1905.

103. MATIJA PAVIĆ, *Oprostna besjeda držana u stolnoj crkvi đakovač-koj na trideseti dan smrti biskupa Josipa Jurja Strossmayera.* Đakovo, biskupijska tiskara, 1905,4°
104. *Izvjeste djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetoga Križa«. Koncem školske godine 1904.—1905. Đakovo 28. lipnja 1905.* Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1905, str. 47,8°
105. *Feodora nesretna velika kneginja ruska. Pučki roman. Dio I.* Đakovo, tisak i naklada Maksa Brucka, 1905, str. 1098,8°

1906.

106. *Knjižica za članove Bratovštine Presv. Srca Isusova. Uza to i Mjesečna pobožnost s deveticom na čast Presv. Srca Isusova. Odobrio: Prečasni Ordinarijat Đakovački.* Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1906, str. 34+2,16°
107. *Izvjeste djevojačkih škola u samostanu sestara »Svetoga Križa«. Koncem školske godine 1905—1906. Đakovo 27. lipnja 1906.* Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1906, str. 41,8°
108. *Feodora nesretna velika kneginja ruska. Pučki roman. Dio II.* Đakovo, tisak i naklada M. Brucka, 1906, str. 1189,8°
109. *Narodi naše zemlje. Zabavno poučna knjižica. Po izvorima napi-sao: JOSIP ŽERAV, isp. učitelj, viših pučkih škola. I. dio. Prirodni narodi.* Đakovo, tisak Maksa Brucka, 1906, str. 116,8°
110. *Zapisnik o XXXI. glavnoj redovitoj skupštini Dobrov. vatrogasnog društva u Đakovu dana 6. siečnja 1906. obdržavanoj.* Đakovo, tisak Maksa Brucka, 1906, str. 28,8°

1907.

111. *Naprednjaci i krćanska vjera. Napisao: jedan svećenik.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1907,8°
112. *Pravila svećeničke zajednice u Đakovačkoj biskupiji.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1907, str. 15,8°

1908.

113. *Okružnica o postupku dušobrižnika obzirom na zakon o vjeroispovjednim odnosima.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1908, str. 13,4°
114. *Izvešće niže pučke djevojačke i samostanske više škole »Sestara svetoga Križa«. Koncem školske godine 1907—1908. Đakovo 27. lipnja 1908.*
Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1908, str. 46,8°
115. *Schematismus cleri Dioecesium Bosnensis et Sirmiensis 1908.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1908, str. 106,8°
116. *Pravila »Hrvatske banke« Dioničkog društva u Đakovu.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1908, str. 43,8°
117. *Pravila pogrebnog društva za Đakovo i okolicu. Statuen des Leichen-Vereines für Đakovo u. Umgebung.*
Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1908, str. 36,8°
118. *Kita spomenika na grob Luke Botića na sve svete 1908. izdao Odbor za podignuće nagrobnoga spomenika pjesnikova. Uredio prof. dr. Svetozar Ritig.*
Đakovo, tisak Maksa Brucka, str. 33+1 slika, 8°
119. *Izveštaj niže pučke dječjačke i šegrtske škole trga Đakova koncem škol. god. 1907—1908.*
Đakovo, tisak kMasa Bruckak, 1908, str. 62,8°

1909.

1910.

120. *Iz moga uzničkoga dnevnika g. 1898. Napisao KREŠIMIR J. TOMLJENOVIC.*
U Đakovu, tiskom biskupijske tiskare, vlastita naklada, 1910, str. 55+1 slika, 8°
121. *Propast svijeta 18. svibnja 1910. od Halleyeve repatice. Sa četiri slike.*
Đakovo, nakladna knjižara Maksa Brucka, 1910, str. 15,8°
122. *Pravila zadruge svratištara, gostioničara i kavanara u Đakovu.*
Đakovo, tisak Kraljević i drug, 1910, str. 16+8,16°

123. *Breznica i njezina prošlost.*
 Đakovo, tisak i naklada Kraljević i drug, 1910. (prema »Hrv. pučke novine« 56, 1910.)
124. J. ŽERAV, *Za kralja i dom.*
 Đakovo, tisak Kraljević i drug, 1910, (prema »Hrv. pučke novine« 56 1910.)

1911.

125. *Biskupijsko sjemenište u Đakovu 1806—1906. Napisao: MATIJA PAVIĆ. Preštampano iz »Glasnika«.*
 Tisak biskupijske tiskare u Đakovu, 1911, str. 375,8°
126. *O karmelićkom škapularu blažene djevice Marije. Sastavio i izdao: Zbor duhovne mladeži đakovačke. Peto popunjeno izdanje.*
 Đakovo, biskupijska tiskara, 1911, str. 133+1 slika, 16°
127. *Schematismus cleri Dioecesium Bosnensis et Sirmiensis 1911.*
 Đakovo, biskupijska tiskara, 1911, str. 112,8°
128. *Pravila Dobrovoljnog vatrogasnog društva u Đakovu.*
 Đakovo, vlastita naklada, tisak M. Brucka, 1911, str. 19,8°

1912.

129. Dr. VINKO ANDERLIĆ, *Sociologija.*
 Đakovo, biskupijska tiskara, 1912, str. 119,8°
130. MARINKO LACKOVIĆ, *Dojmovi s Istoka.*
 Đakovo, vlastita naklada, tiskom biskupijske tiskare, 1912, str. 164,8°
131. *Izvišće niže pučke škole i samostanske više škole »Sestara svetoga Križa«. Koncem školske godine 1911.—12. Đakovo 28. lipnja 1912.*
 Đakovo, tisak biskupijske tiskare, 1912, str. 39,8°
132. *Članska knjižica Društva kršćanskih matera u Đakovu. Za kršćanske majke priredio dr. MIJO KUHNER.*
 U Đakovu, vlastita naklada, tisak biskupijske tiskare, 1912, str. 59,16°
133. *Knjižica za članove Bratovštine Presv. Srca Isusova. Pravila iste bratovštine. Uza to i Mjesečna pobožnost s devetnicom na čast Presv. Srcu Isusovu. Odobrio: Prečastni Ord. Đak.*
 Đakovo, tiskom biskupijske tiskare, 1912, str. 32,16°

1913.

134. Dr. VINKO ANDERLIĆ, *Pravo privatnog vlasništva. Preštampano iz Glasnika biskupija bosanske i sriemske.*
 Đakovo, biskupijska tiskara, 1913, str. 32,8°

135. *Heortologija. Svetkovine gospodinove u zapadnoj i istočnoj crkvi.* Napisao: BRUNO LOVRIC.
Tisak biskupijske tiskare u Đakovu, 1913, str. 264,8°
136. *LAKTANCIJE: Kako umriješe progonitelji crkve. Preveo i bilješkama popratio: BRUNO LOVRIC. pSomen-knjižica prigodom Konstantinova jubileja.*
Tiskom biskupijske tiskare u Đakovu, 1913, str. 67,8°
137. *Stanislav Jarožinski. Crni kavalir. Veliki junački roman.* Napisao: RUDOLFO KOSINSKI.
Nakladna knjižara Makso Bruck, Đakovo i New York. Copyright in USA, 1913. by Makso Bruck, Đakovo. Pretisak zabranjen. — Pravo prijevoda na sve jezike pridržano. Svezaka 9, str. 216, defekt, 8°
138. *Spomen-spis od 1813.—1913. u proslavu stogodišnjice opstanka »Čeha« đakovačkih obrtnika.* Napisao JOSIP ŽERAV. Izdalo: Obrtničko društvo »Radnja« i prvo hrvatsko obrtničko društvo u Đakovu.
Đakovo, tisak Kraljević i dr., 1913, str. 96+XIV,8°

1914.

139. E. SPRINGER D. J., *Osalutarishostia, preveo: IVAN BERTI.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1914, str. 66,8°
140. *Sveta potvrda (krizmanje). Tri katehaze na pouku o sv. potvrđi.* Napisao: FERDO GESTNER, kateheta u Zemunu.
Đakovo, biskupijska tiskara, 1914, str. 32+8,8°
141. *Schematismus cleri Dioecesium Bosnensis et Sirmiensis 1914.*
Đakovo, biskupijska tiskara, 1914, str. 127,8°
142. *Sarajevska tragedija. Sa 17 slika.*
Đakovo, tisak nakladne knjižare Makso Bruck, s.a. (1914.), str. 31,8°
143. *Propovijedi za sve nedjelje u crkvenoj godini, kako ih je govorio svojim učenicima u srednjim školama Dr. IVO KRALJEVIĆ, kateheta u kr. realnoj gimnaziji i kr. trgovačkoj akademiji u Zemunu.*
Đakovo, tisak Kraljević i dr., 1914, str. 212,8°
144. *Izvještaj više pučke (građanske) škole realnoga smjera, niže pučke dječачke i šegrtske škole trga Đakovo koncem škol. god. 1913—1914.*
Đakovo, tisak Kraljević i dr., 1914, str. 70,8°
145. *Pravila »Hrvatskog sokola u Đakovu«.*
Đakovo, Kraljević i dr., 1914, str. 14,8°

Bez godine

146. *Prosjakinja ili udesi neke bogatašice. Roman iz života. Napisao: VIKTOR pl. BUGAROV. Dio I.*
Đakovo, tisak i naklada Maksa Brucka, s.a., sv. 50, str. 1188,8°
147. *Casanova. Najsmjeliji pustolov i Don Juan svih vremena. Po njegovom glasovitom dnevniku napisao LUIGI grof CASINI.*
Đakovo, nakladna knjižara Makso Bruck, s.a., str. 24 — defekt, 8°
148. *Lutajuća ruka. Noćni događaj. Po zaostalim zapiscima IVANA PETROVSKOG.*
Đakovo, tisak i naklada Maksa Brucka, s.a., str. 108,8°
149. *Cvijeta Brestovska ili krv za krv. Izvorna pripovjest iz šestnajstoga stoljeća. Napisao ZVONIMIR PUŽAR.*
Đakovo, tisak i naklada Maksa Brucka, s.a., str. 126,8°
150. *Sveto Andrijevska noć. Neshvatljiva, neobična pripovjest iz carstva duhova od GASTONA RENÉ-A.*
Đakovo, tisak i naklada Maksa Brucka, s.a., str. 80,8°
151. *Tajinstvena dvorska komora. Neobična pripovjest od GASTONA RENÉ-A s franceskog prevedena.*
Đakovo, tisak i naklada Maksa Brucka, s.a., str. 97,8°
152. *JOSIP ŽERAV, Čovjek od rođenja do smrta ili crtice o tjelesnom i duševnom uzgoju djeteta, mladića i muža.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
153. *Lijepa bolničarka. Doživljaji jedne plemenite djevojke. Pučki roman. Dio I.*
Đakovo, tisak nakladne tiskare Makso Bruck, s.a., str. 1200,8°
154. *Truplo u devonshirskoj šumi. Kriminalna pripovijest napisao HENRIK BÜTTNER.*
Đakovo, tisak i naklada: Makso Bruck, s.a., str. 64,8°
155. *Skadarski uhoda. Balkanske pripovijesti.*
Đakovo, tisak M. Bruck, s.a., str. 32,8°
156. *Pod turskim jarmom. Balkanske pripovijesti.*
Đakovo, nakladna knjižara Makso Bruck, s.a., str. 31,8°
157. *Kazna kukavice. Balkanske pripovijesti.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
158. *Grozna noć u Sarajevu. RAT, svezak 1.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
159. *Burski uloda. RAT, svezak 2.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
160. *Junak Pekingski. RAT, svezak 3.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
161. *Ratno blago Port Artura. RAT, svezak 4.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.

162. *Sigetski junak, Nikola Zrenjski. RAT, svezak 5.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
163. *Požar Moskve. RAT, svezak 6.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
164. *Garibaldijev bijeg iz Dijona RAT, svezak 7*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
165. *Seljačka buna, RAT, svezak 8.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
166. *Jurišanje Sebastopola. RAT, svezak 9.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
167. *Hijene bojnoga polja. RAT, svezak 10.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
168. *Hendrik Witboi, crni izdajica. RAT, svezak 11.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
169. *Boj na šahu. RAT, svezak 12.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
170. *U boju s trgovcima roblja. RAT, svezak 13.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
171. *Ustanak Sioux-Indijanaca. RAT, svezak 14.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
172. *Ferdinand Šil i njegova junačka četa. RAT, svezak 15.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
173. *Turci pod Bečom. RAT, svezak 16.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
174. *Sablasi dvorac od Orleana. RAT, svezak 17.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
175. *Izdajica Tirola. RAT, svezak 18.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
176. *Osveta Francuza. RAT, svezak 19.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
177. *Krvavi dani kod Königrätza. RAT, svezak 20.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
178. *Na život i smrt. RAT, svezak 21.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
179. *Napoleon kod Jene. RAT, svezak 22.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
180. *Osvojenje Santiaga de Cube. RAT, svezak 23.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.
181. *Bitka u teutobuškoj šumi. RAT, svezak 24.*
Đakovo, Bruckova tiskara, s.a.